DHĀTUVRITTISĀRA

ANUNDORAM BOROOAH

PUBLICATION BOARD, ASSAM

Anundoram Borooah's literary career spread over a period of twelve years only and considering the shortness of the period, the character of his productions, both in their qualitative and quantitative aspects, was simply marvellous. His English-Sanskrit Dictionary appeared in three volumes between 1877 and 1880, and for many years it was the only work of its kind written by an Indian. On the completion of this *magnum opus*, Borooah was congratulated from all quarters, including, among them, the illustrious names of Lord Northbrooke, Governor-General of India, and Professor F. Max Müller. To the second and third volumes of his Dictionary, Borooah prefixed two original and useful works, viz., his Higher Sanskrit Grammar and Ancient Geography of India respectively.

This was followed by an edition of Bhavabhuti's Mahāvīracharita with Borooah's lucid commentary is Sanskrit, Janakiramabhaṣya, after his beloved brother Janakiram Borooah. Borooah's next literary ventures were, first, a critical dissertation named, Bhavabhūti and His Place in Sanskrit Literature, which contained an exhaustive treatment of the Ramaic drama besides Bhavabhūti and his age; and, secondly, A Companion to the Sanskrit-reading Undergraduates of the Calcutta University, being a few notes on the Sanskrit texts selected for the F.A. and B.A. Examinations. Small though in bulk, the latter book is an important contribution to Sanskrit scholarship. His comments were suggestive rather than detailed.

The next literary enterprise of Borooah's was, to quote R. C. Dutt's words, "a Sanskrit Grammar of formidable size and erudition". In 1881, Borooah projected the compilation of A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language, Critical, Analytical and Historical, in twelve volumes of one thousand pages each. Its object, as described by Borooah in a prospectus which was circulated among his friends, and lovers and promoters of Sanskrit culture—"was to simplify the rules of

(Continued to back flap)

Rs. 15.00

DHĀTUVRITTISĀRA

ANUNDORAM BOROOAH

classics

Reprinted by

Publication Board, Assam

1. MAHĀVĪRACHARITA
2. SARASWATĪ-KAṆṬHĀBHARAṆA
3. NĀNĀRTHA-SAṂGRAHA
4. ENGLISH-SANSKRIT DICTIONARY
5. BHAVABHŪTI AND HIS PLACE IN SANSKRIT LITERATURE
6. ANCIENT GEOGRAPHY OF INDIA
7. NĀMALIṄGĀNUŚĀSANA
8. SELECTIONS FROM SANSKRIT CLASSICS
9. PROSODY
10. DHĀTUVRITTISĀRA

DHĀTUVRITTISĀRA

ANUNDORAM BOROOAH

PUBLICATION BOARD, ASSAM
GAUHATI - 781021

Reprinted and Published By
C. P. Saikia, Secretary,
Publication Board, Assam, Gauhati-781021

First Published 1877
Reprint 1977

Printed by
The Pooran Press, 21, Balaram Ghosh Street, Calcutta-700004

INTRODUCTION TO THIS EDITION

Several factors have weighed with the Publication Board, Assam, in undertaking to reprint the priceless works of the great Sanskrit scholar, Anundoram Borooah, which were first published about a hundred years ago. Our prime consideration has been the fact that Anundoram Borooah belonged to that pioneering and noble band of Indian scholars who had addressed themselves to the task of rehabilitating the glory and greatness of the Sanskrit language, Sanskrit literature and Sanskrit education. Secondly, the brilliance and profoundity of the commentaries and criticisms written by him on a number of important Sanskrit books are almost without parallel in the whole range of Sanskrit literature. Thirdly, by reprinting his works we aspire to rediscover for lovers of Sanskrit all over the world a fund of literary treasures which is now almost forgotten. Finally, we do hope that our endeavour will enable present generations of Indians to become acquainted with the achievements of one of the most eminent scholar of Assam, and of the country as a whole, who died at the early age of thirty-nine.

People of today cannot but marvel at Anundoram Borooah's stupendous creative genius which found its fulfilment within the span of a short life and which refused to be bogged down in the day-to-day problems of administration that he had to tackle in the capacity of a high official in the civil service of the British Government. The short biography included in the book would help readers to have an idea of the richness and vitality of his wonderful mind. In those days few Indians could aspire to a fame that extended beyond the frontiers of the country, and this was true especially for a man belonging to this remote corner of India. But Anundoram's deep devotion to literature and his great erudition had won for him the appreciation and admiration of scholars from all over the world. The truth of this is amply borne out by the tributes which are included in the appendix of this book. Anundoram was the first graduate from Assam and the first and the only member of the Indian Civil Service from this State.

Anundoram Borooah's entire life was dedicated to literary pursuits.. In fact, the story of his brief life may be said to be a story of the love and devotion which inspired his studies of Sanskrit literature. Only a few others can rival him in the zeal that he brought

to bear upon his efforts to restore Sanskrit literature to its rightful pre-eminent position. The noble faith that informed his pursuit of Sanskrit literature is clearly expressed in the following works quoted from his book. Mahaviracharita: "To me, Sanskrit is dearer that any other language. Its music has charms which no words can express. Its capability of representing every form of human thought in most appropriate language is probably not rivalled, certainly not surpassed by any other language. Most touching scenes have been drawn in heart-rending words. Most noble images have been clothed in most sublime language. Most terrific pictures have been couched in terror-producing expressions; and among the foremost to elevate the language and enrich the literature of ancient India stands the name of our poet Vasyavak Kasyapa Bhavabhuti Srikantha. His plays have been all translated into English, two by more that one writer, and it can be confidently predicted that before another hundred years, they will be rendered into almost every language of civilized Europe. May we hope that with the diffusion of Sanskrit, he will be as appreciated in the farthest corners of the world as he is on the banks of the Sipra and near the ruins of Vijayanagara."

The full title of the present book runs thus: "Dhatu-Vrittisara, or the Material Portion of Katantra Ganavritti. With extracs from Ramanatha's Manorama. From the Dhatukosa of Anundoram Borooah."

The book contains Durgasimha's Katantra Ganavritti, in which all the verbal roots in Sanskrit have been classified into ten classes, each root has been named and its meaning given, and a few of the inflected forms of the verbal roots have been finely illustrated. In no other Dhatukosa do we find such a systematic and neatly arranged treatment of the verbal roots.

Ramanath's annotative work on Katantra Ganavritti called Manorama is very lucid and useful. Anundoram Borooah is found to append Ramanath's annotations to each root.

Ralying mainly on such books as Katantra Ganavritti dealing with verbal roots, Anundoram Borooah wrote a voluminous book entitled Dhatukosa. His "Dhatu-vrittisara" is only a part of Dhatukosa.

Anundoram published this book chiefly for the benefit of the teachers and the taught in the tols. There is not a single word or annotation in English in this book. It has also been mentioned in

the jacket of the book that, for the common readers, the book was priced at Rupees two, but for the poor pundits, it was to be sold at half the price. From this, one can well understand Anundoram's sympathetic concern for the helpless learners of Sanskrit.

The chief object of the Publication Board, Assam established in 1959, has been to publish and reprint the best works in different languages and thus help the enrichment of our language, leterature and culture through contact with all that is best in world literature. It is this object that has inspired this Board to reprint the works of Anundoram Borooah. We are confident that our efforts will have the good will and support of all who sympathise with our aims.

We must acknowledge here our debt of gratitude to that famous scholars and historian of Assam, that late Dr. Suryya Kumar Bhuyan, who, more that anybody else, was responsible for acquainting the present generations with the genius and achievements of Anundoram Borooah. In this connection, we refer to Dr. Bhuyan's memorable biography of Anundoram written in Assamese. The biographical sketch included in this book and the note on Anundoram in the Appendix have been reproduced from Dr. Bhuyan's book. We offer our grateful thanks to Srijuta Laksheswari Bhuyan, the wife of Dr. Bhuyan, and the publishers of the book, the Lawyer's Book. Stall, Gauhati, for kindly permitting us to use the material.

Finally, a word of thanks is also due to Prof. Rajanikanta Dev Sarma, who carefully and conscientiously corrected the proofs including errors of misprint of the original.

Gauhati
April 20, 1977

CHANDRA PRASAD SAIKIA
Secretary
Publication Board, Assam

ANUNDORAM BOROOAH

अथ धातुवृत्तिसारः

१. भू सत्तायां। सतो भावः प्रवृत्तिनिमित्तं सत्ता। भवति केदारेष्वङ्कुरः। २. चिती संज्ञाने। निद्राव्यपगममात्रेऽकर्मकः, ज्ञानमात्रे सकर्मकः। चेतति सुप्तः प्रभाते, ज्ञानमात्रे चेतति सुहृदं सहृदयः। ३. अत सातत्यगमने। नैरन्तर्येण भ्रमणं प्रापणं वा सातत्यगमनं अतति वातः, अतति तरणिरस्तं वा। ४. चुतिर् आसेचने च्योतति घृतं हुताशने, यायजूकः आसिञ्चतीत्यर्थः। ५. श्च्युतिर् क्षरणे। क्षरणं चलनं गमनमित्यर्थान्तरं श्च्युतति शोणितं युधि वीराणां व्रणेभ्यः। अत्रापि श्चुतिरपि कैश्चिदुच्यते दुतिर् भाषणे च। ६. मन्थ विलोडने। विलोडनमाकुलीकरणं घट्टनमिति यावत्, मन्थति दधि आभीररमणी। ७—९. कुथि युथि लुथि हिंसासंक्लेशयोः। प्राणवियोगफलकव्यापारो हिंसा दुःखानुभवः संक्लेशः। अत्राकर्मकोऽयं कुन्थति गर्भिणी शूलेन। मथि इत्यपरे, मन्थति मन्थयते। माथि इत्यन्ये, मान्थति मान्थयते। १०. षिधु गत्यां। प्रतिषेधति, धातोरनेकार्थत्वेन गतेरन्यत्र उपसर्गाच्च षत्वार्थः। गतौ तु अभिसेधति गौर्गोष्ठं। ११. षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च। शासनं शास्त्रं माङ्गल्यं क्षेमकरणं अनयोरेवार्थयोरूदनुबन्धः प्रयुज्यते, अर्थान्तरे पुनरुदनुबन्धः पूर्ववदेव, अन्यथा तदुपादानमनर्थकं स्यात् अर्थान्तरेऽनेनैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् सेत्स्यति सेधिष्यति वा अभिनवजाततनयमभिषेक्षितुं प्रेक्षापूर्वकारी। १२. खाद्द भक्षणे खादति गुडं पोतः। १३. बद स्थैर्ये स्थैर्यं स्थिरीकरणमित्यर्थः बदति पदं विमृष्य वैयाकरणः। बद्यते बदितं अयजादित्वात् न संप्रसारणं। उणादौ बदरी बदरं। १४. खद हिंसायां च। खदति क्षुद्रं दस्युः कुराजनि देशे। चकारः स्थैर्यापेक्षया, उणादौ खदिरः। १५. गद व्यक्तायां वाचि व्यक्तोक्तं व्यक्तोच्चारणमित्यर्थः—गदति पटुर-

भिमतार्थे। १६. रद विलेखने। विलेखनमिह सरेखीकरणं— रदति पाषाणं द्विपः। १७. णद अव्यक्ते शब्दे। नदति मयूरो मेघोपगमे। १८. अर्द गतौ याचने च। अर्दति शिरः कठिनतरः कफः कोमलाङ्गानां। चकारोऽनुक्तसमुच्चये, तेन पीडायामपि। १९-२०. नर्द गर्द शब्दे— नर्दति शरदि बलीवर्दः, प्रनर्दति। अन्ये तु णोपदेशं पठित्वा प्रणर्दतीत्याहुः। तदप्रमाणं। तथा चोक्तं— सर्वे नादयो णोपदेशाः। नृतिनन्दिनर्दिनक्किनटिनाटिनाथनाधृवर्जम् इति। २१. तर्द हिंसायां— तर्दति दानवं दैत्यारिः सुदर्शनेन। २२. कर्द कुत्सिते शब्दे— कर्दति विष्टम्भवान् पामरः। २३. खर्द दंशने। दंशनमिह दंशनक्रियाभिधीयते। स्वभावाच्च धातुः साधनसमवायी। खर्दति व्यालो वृषभं। अन्ये तु धातुपारायणिकाः खर्द दन्दशूक इति वदन्ति। दंदशनशीलो दन्दशूक उच्यते। अनेन तद्विषया क्रिया कल्पते धातोः क्रियार्थकत्वात् दंदशन इति स्वतन्त्रनिर्देशेऽपि तद्विषया प्रतीयते, किन्तु साधननिर्देशः साधनसमवायिव्याख्यानार्थः। २४-२५. अति अदि बन्धने— अन्तति अन्दति वा विरुद्धमतिं नरपतिः। अन्दुः गजबन्धनी रज्जुः। २६. इदि परमैश्वर्ये—इन्दति, इन्द्रः, इन्दुः। २७. बिदि अवयवे – बिन्दति बिन्दुः। २८. णिदि कुत्सायां—निन्दति विधुं विरही। २९. टु नदि समृद्धौ —नन्दति चन्द्रोदये चकोरः। ३०. चदि ह्लादने दीप्तौ च—चन्दति चन्दनं चन्द्रः। ३१. त्रदि चेष्टायां— त्रन्दति त्रिपुरदाहाय हरः। ३२-३४. कदि क्लदि क्रदि आह्वाने रोदने च— कन्दति कन्या स्तनार्थिनी, कन्दः, क्लन्दति, आक्लन्दः। ३५. क्लिदि परिदेवने। परिदेवनं रोदनेन नार्थान्तरं— क्लिन्दति कुलवधूः शोकेन। शुन्ध शुद्धौ. शुद्धिः शुचीभवनं— शुन्धति नदी स्रोतसा, शुधितः शुद्धः। ३७. फक्क नीचैर्गतौ— फक्कति फलं वृक्षाग्रात्, फक्किका। ३८-४०. तक कक्ख घग्घ हसने—तकति कक्खति घग्घति वा नीचोऽश्लीलोक्त्या, घग्घा। अन्यः गग्घ इति पाठं मन्यते। ४१. तकि कृच्छ्रजीवने—तङ्कति दरिद्रः, आतङ्कः। ४२. शुक गतौ—शोकति शुकः शालिक्षेत्रं। ४३. बुक्क भषणे। भषणं कुक्कुरकर्तृको रवः—बुक्कति श्वा। ४४-४८. ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः। शोषणं स्नेहापगमः, अलमर्थो भूषणपर्याप्तिवारणं च। ओखति शालिरातपे। ध्राखयति अदध्राखत्। केचिदिदं न

पठन्ति । ४९-५०. शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति शाखा नभस्तलं । ५१-७१. उख णख वख मख रख लख लखि इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि श्वगि त्वगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः—ओखति खलं क्षेत्रवान्, उखा, नखः, ववाख, मखः, रखति, लखति, लङ्गः, अङ्गं, वङ्गः, मङ्गः, मङ्गलं, श्वङ्गः, त्वङ्गः, इङ्गः, लिङ्गं । अत्रैव उगिमपि केचित् पठन्ति—उङ्गति । रख रिखि स्वगि श्लगि इत्यन्यः । ७२. त्वगि कम्पने—त्वङ्गति वातुलस्याङ्गं । ७३-७५. युगि जुगि बुगि वर्जने—युङ्गति सङ्गं योगी । ७६. दघि पालने च । दङ्घति दाम्भिका राष्ट्रं । ७७. लघि शोषणे च । शोषणमिहाल्पीकरणं—लङ्घति वाडवो जलधिं । ७८. शिघि आघ्राणे । शिङ्घति कुसुमं विलासी । रूढौ शिङ्घाणकः । ७९. शुच शोके—शोचति सत्पुरुषः प्रासादं, अशोकः । ८०. कुच शब्दे तारे च । तार इह शब्दविशेषणं । महति शब्दे चकार उक्तसमुच्चयमात्रे केचित् । संप्रदायविदस्तु तारश्चिक्कणता । कोचति काञ्चीं वणिक्, चिक्कणयतीत्यर्थः । ८१-८२. कुन्च क्रुन्च कौटिल्याल्पीभावयोः । कुञ्चति क्रुञ्चति च वलनं कुटिलं, अल्पं च भवतीत्यर्थः । तयोर्भावनायां च कुटिलं अल्पं च करोतीति सकर्मकौ । ८३. लुन्च अपनयने—लुञ्चति केशान् शाक्यकुलः । ८४. अन्चु गतिपूजनयोः—अञ्चति गुरुं ग्रामं वा गुणवान् । ८५-९३. वन्चु चन्चु तन्चु त्वन्चु म्रुन्चु म्रुचु म्लुचु ग्लुचु षस्ज गतौ—वञ्चति पण्यं वणिक्, चञ्चुः, तक्रं । त्वक्त्वा त्वञ्चित्वा नायं त्वन्चु मन्चु इत्यके, मञ्चः । म्रुक्त्वा म्रुञ्चित्वा नायमस्तीति केचित । सज्जति सिषज्जिषति नायं सज्जिः, षश्चिरित्येके, तदा सनि सिषश्चिषतीति स्यात् । ९४-९७. ग्रुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे,—ग्रोचति चौरः परवित्तं, खोजतिः, खोक्त्वा, खोजित्वा, खुजित्वा । ९८. अर्च पूजायां—अर्चति गुरुं शिष्यः । ९९. म्लेछ व्यक्तायां वाचि—म्लेच्छति कुवाचः व्यक्तं वदतीत्यर्थः । अव्यक्तायामपि केचित् । १००-१०१. लछ लाछि लक्षणे—लच्छति लाञ्छति गोपालको गां चक्राङ्केन । १०२. वाछि इच्छायां—वाञ्छति सुखं रोगी । १०३. आछि आयामे । आयामो दीर्घीकरणं । आञ्छति कटं कटकारः ।

१०४. ह्रीछ लज्जायां—ह्रीच्छति गच्छन् परदारान्, ह्रीच्छा। १०५. हुर्छा कौटिल्ये—हुर्छति लोचने क्रोधनः। १०६. मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः—मूर्छति शोकेन कातरः। ह्रस्वोपधोऽयं, तेन क्विपि मुरौ मुर इति सिद्धं। १०७. स्फुर्छा विस्मृतौ—स्फूर्छति वातुलः पूर्ववृत्तं। नायं स्फुर्छेत्येके। १०८. युछ प्रमादे—युच्छति व्यासक्तो हितवस्तुनि। युछ इत्येके। १०९. उछि उञ्छे। उञ्छनं स्फोटनमित्येके। उञ्छनमुद्धृतसारक्षेत्रादवशिष्टाप-हरणं—उञ्छति क्षेत्रे धान्यं तपस्वी। ११०. उछी विवासे। विवासोऽतिक्रमः—रजन्यां व्युष्टायामुषसि जनयामास तनयं। एताविह प्रमादात् पठितौ, तुदादिपठिताभ्यामप्यभिमतरूपसिद्धेः। १११-११६. व्रज ध्रज ध्रजि ध्वज ध्वजि वज गतौ—व्रजति ग्रामं प्रवासी, ध्रजति, दध्रज। केचित् धृजिध्वजी अपि। ११७. अज क्षेपणे च। चकाराद् गतौ च—प्राजति प्राजनेन गोरक्षको गां। आज पालनं इति केचित् अधुनि ओजः। ११८-११९. अर्ज सर्ज अर्जने—धनमर्जति भार्यायै। अपि सर्जः वृक्षविशेषः। १२०. कर्ज व्यथने—कर्जति कार्येण दुर्वहितं कायं। १२१. खज मार्जने च—खर्जति खर्जूः पृथग्जनं। चकारा व्यथानुकर्षणाय, खर्जूरः। १२२. खज मन्थे। मन्थो विलोडनं—खजति दधि गोपालिका। भिदादित्वात् खजा भक्तादिमन्थनकाष्ठादिः। १२३. खजि गतिवैकल्ये—खञ्जति विषादिकाघात्, खञ्जः, खञ्जनः। १२४. एजृ कम्पने—एजति पताका वातेन। १२५. टुओ स्फूर्जा वज्रनिष्पेषे। निष्पेषो विद्युत्पाकघनध्वनिः—स्फूर्जति वज्रं वर्षासु। १२६. क्षि क्षये—क्षयति रोग औषधप्रयोगात्। अत्रैव क्षि निवासगत्योरिति पठन्ति, तदस्माकमसम्मतं अनेकार्थादेव तयोरर्थयोर्ग्रहणात्। १२७-१२९. क्षीज कूज गुजि अव्यक्ते शब्दे—क्षीजति पक्षी, कूजति कोकिलः, गुञ्जति भ्रमरः। १३०-१३४. लज लजि लाज लजि तर्ज भर्त्सने। भर्त्सनं निन्दा—लजति लाञ्जति लाजति लञ्जति तर्जति दुर्जनः साधून्। १३५-१३६. जज जजि युद्धे। युद्धमिति भावे क्तः प्रहारार्थं जजति जञ्जति। १३७. तुज हिंसायां—तोजति चिन्तां, तितिक्षा। १३८. तुजि बलने च—तुञ्जति दैत्यं दैत्यारिः। चकारो हिंसानुकर्षणार्थः।

१३८-४३. गज गजि गृज गृजि गर्ज शब्दार्थाः—गजति गजः। गृजस्थाने मुज इत्येके। गजि इति च। १४४. शौटृ गर्वे—शौटति दुर्जनो धनागमे, गर्वं करोतीत्यर्थः, शौटीरः। १४५. यौटृ सम्बन्धे—यौटति वलयं वणिक्। १४६–८. मेटृ म्रेटृ म्लेटृ उन्मादने—मेटति म्रेटति म्लेटति वातकी उन्माद्यतीत्यर्थः। १४९. कटे वर्षावरणयोः—कटति कुचं कामिनी कञ्चुकेन। कटति जलदो वर्षासु। गतिपठितस्यानयोरर्थयोरकाटीदिति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं। १५०. रट परिभाषणे—रटति कुड्यां पारावतः। केचित् रठ इति। १५१. लट बाल्ये च—दिने दिने लटति लोलः, शिशुर्भवतीत्यर्थः। चकाराद् भाषणे च। ललाटं, लट्वा। १५२. शट रुजाविश्र(स?) रणगत्यवसादनेषु—शटति रुजति विश्रृणाति (विसरति ?, v. १८४) विकसति गच्छति अवसीदति वेत्यर्थः, शाटिः। १५३. वट वेष्टने—वटति वटः पन्थानं। १५४. खिट उत्त्रासने—खेटति आखेटिकः मृगान्। किटमपि एके। १५५-१५६. शिट षिट अनादरे—शेटति सेटति वा विद्वान् मूर्खं। शौटृ इत्यपरे। १५७-१५८. जट झट संघाते—जटति झटति वा केशः, अन्योन्यं लग्नीभवतीत्यर्थः, झाटः। १५९. भट भृतौ—भटति भटान् पट्टुः स्वामी, पुष्णातीत्यर्थः, भाटः। १६०. तट उच्छ्राये—तटति, तटं, उच्छ्रितं भवतीत्यर्थः। १६१. खट काङ्क्षे—खटति खटां विषयी, आकाङ्क्षतीत्यर्थः, खटः। १६२. नट नृतौ—प्रनटति। १६३. पिट शब्दसंघातयोः—पेटति शब्दायते पुञ्जीकरोति वा, पेटकः। १६४. हट दीप्तौ—हटति हाटकं यत्र कुत्राप्यङ्गे। १६५. षट अवयवे—सटति पटः अवयवीभवतीत्यर्थः, सटा। १६६. लुट विलोटने—लोटति भूमौ भटः संग्रामे। १६७. चिट प्रेष्ये—चेटति चेटीं गृही। १६८. विट शब्दे—वेटति वटुः, रौतीत्यर्थः, वेटः। १६९. विड आक्रोशे—वेडति प्रतिवेशिनीं मुखरा, विडालः। १७०-१७५. अट पट कट किट इट इ गतौ—अटति पटति कटति केटति एटति अयति वाटीं पटुः। १७६. मडि भूषायां—मण्डः, मण्डूकः। १७७. कुडि वैकल्ये—कुण्डति कुवक्तारं सभासदः, कुण्डं। १७८. मुट प्रमर्दने—मोटति महिला देहं। पुडीत्येके यस्य पुण्डरीकं पुण्डकं। १७९. चुट अल्पीभावे—चोटति सरसी निदाघे। १८०. मुडि खण्डने—मुण्डति मुण्डं नापितः। सामान्य-

पठितोऽपि लोमापनयने। सामान्ये मुण्डति केशान्। १८१. वटि विभाजने—वण्टति धनमन्योन्यं भ्रातरः। १८२-१८३. रुटि लुटि स्तेये—रुण्टति लुण्टति वा कटकः परराष्ट्रं। १८४. स्फुटिर् विसरणे। विसरणमिह विकासः—स्फोटति धाना भ्राष्ट्रे। विशरणमिह तालव्यमध्यं पठित्वा विदारणार्थमनुमानयन्ति—स्फोटति गात्रं विषाणेन विषाणी। १८५. पठ व्यक्तायां वाचि—पाठः १८६. वठ स्थौल्ये। स्थौल्यमत्र सामर्थ्यं—वठति वीरः संग्रामाय। १८८. मठ निवासे—मठति मठे भिक्षुकः। १८८. कठ कृच्छ्रजीवने—कठति कठो भिक्षया। १८९. रठ परिभाषणे—रठति शठः प्रचुरं। भेदेन पाठोऽस्य ठकारप्रस्तावात्। १९०. हठ बलात्कारे—हठति बलं परेषां, हठात्। १९१-१९२. रुठ लुठ उपघाते—रोठति लोठति वा भटो रणभूमौ रिपुं। १९३. पिठ हिंसासंक्लेशयोः—पेठति मण्डं पामरः, पिठरः। १९४. शठ कैतवे च। कैतवमिह वञ्चनं, चकारोऽत्र प्रकृतार्थद्वय-कर्षणार्थः,—शठति शठो भृत्यः स्वामिनं। १९५. शुठ गतिप्रतिघाते—शोठति सेतुना पयसां रयः। १९६-१९७. कुठि लुठि आलस्ये च। आलस्यं मन्दीभवनं—कुण्ठति लुण्ठति वा परशुः पाषाणे। १९८. शुठि शोषणे—शुण्ठति शुण्ठं वहिरातपेन। १९९-२०० रुठि लुठि गतौ—रुण्ठति लुण्ठति वा तीर्थं वृद्धः। पुन लुठिः पठितोऽर्थभेदात्, न पठन्ति चैके। २०१. चुड्ड हावकरणे। हावकरणमिह भावसूचनं। चुड्डति चार्वङ्गी यूनामवलोकनेन। २०२. अड्ड अभियोगे। अभियोगः समाधानं—अड्डति परपक्षं स्वप्रतिभया। २०३. कीडृ विहारे—कीडति नृपतिरवरोधैः। २०४. अड उद्यमे—अडति युद्धाय भटः। रूढौ व्याडः, व्यालः। २०५. लड विलासे—लडति ललति वा बाला वासगृहे। २०६. कड मदे—कडति मदिरया यवनः। २०७. कड्ड कार्कश्ये—कड्डति करः कैतकपरागैः। दोपधत्वात् कत्, अन्ये तु कट्। २०८. गडि वदनैकदेशे। द्रव्यं धातोरवृत्तिरिति वदनैकदेशकर्तृके कार्कश्ये वर्तते। गण्डति कपोलो लोध्ररजसा इति केचित्, अन्ये तु गण्ड इत्यादिकृदुत्पत्तये धातुत्वार्थमिति। २०९. गुपू रक्षणे—गोपायति गां गोपालकः। २१०-२११. तप धूप सन्तापे—तपति धूपायति वा धूमकेतुः। २१२-२१४. रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि—

रपति लपति जल्पति वा यथेष्टभाषी। २१५. जप मानसे च। मानसं वचनं अव्यक्तवचनं। चकाराद् व्यक्तवचनं च—जपति मन्त्रं मान्त्रिकः। २१६. चप सान्त्वने। सान्त्वनमुपशमः प्रियवचनं वा—चपति विवेकी कुशलवचसा सर्वजनं, रूढौ चापः। २१७. षप समवाये— सपति तन्तुषु पटः, सापः। २१८. चुप मन्दायां गतौ। गतिरिह प्रेरणं— चोपति गले दुर्विनीतं नृपतिः। कर्मणि वुण् दृश्यते, गलेचोपकः। २१९-२२९. तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ पृभु षृम्भु भर्व हिंसार्थाः— तोपति तुम्पति त्रोपति त्रुम्पति तोफति तुम्फति त्रोफति त्रुम्फति सर्भति सृम्भति भर्वति वा वर्त्मनि स्थितं वृषभः। २३०. शुनभ भाषणे च— शुम्भति स्म शुम्भो देववाहिनीं। चकारो हिंसानुकर्षणार्थः। २३१-४१. वर्फ रफ रफि पर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब (लर्ब ?) सर्ब चर्ब गतौ—वर्फति रफति रम्फति पर्बति बर्बति मर्बति कर्बति खर्बति गर्बति सर्बति चर्बति वा ग्रामं पथिकः। चर्ब अदनार्थोऽपि। २४२-२४३. अर्ब शर्ब हिंसायां च। चकाराद् गतावपि—अर्बति शर्बति वा वैरिणं पटुर्भटः। रूढौ अर्बा अश्वः, शर्बः शिवः। २४४. कुबि छादने—कुम्बति कुटीं कर्मकरः। कुम्बा यज्ञभूमेरावरणं। २४५-२४६. लुबि तुबि अर्दने—लुम्बति तुम्बति वा कम्बली वृषभान्तरं। तुम्बी अलाबूः। २४७. चुबि वक्त्रसंयोगे। संयोग इह संयोजनं। २४८-२५६. अण रण वण मण कण क्वण व्रन वन ध्वन शब्दे। अणतीत्यादि, कणो, रेणुः, रणः। २५७. ओणृ अपनयने—ओणति चौरः परद्रव्यं, मा भवान् ओणिणत्। २५८. शोणृ वर्णगत्योः। वर्ण इह लोहितीभावः—शोणति पद्मं। २५९-२६०. हुडृ होडृ गतौ—होडति हौडति हट्टं बणिक्। २६१. रोडृ अनादरे—रोडति दरिद्रं धनिकः। २६२. लोडृ उन्मादने—लोडति लिङ्गं यौवनावस्था। २६५. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु—कनति दीपः। २६४. षण संभक्तौ—सनति मित्रं साधुः। २६५-२६९. चमु छमु जमु झमु जिमु अदने— चमति छमति जमति झमति जेमति वा अन्नं बुभुक्षितः। चमेराङि प्रायेण प्रयोगः। २७०. क्रमु पादविक्षेपे—क्रामति त्रिविक्रमस्त्रिभुवनं। २७१. यम उपरमे। उपरमो निवृत्तिः—यच्छति मत्स्यभक्षणाद् विज्ञः। प्रपूर्वो दाने उपपूर्वो विवाहे। २७२. णम प्रह्वत्वे

शब्दे—प्रणमति गुरुं शिष्यः, स्वयं नमते पल्लवः। शब्दार्थो न भाषायां। उपपूर्वः प्राप्तौ—उपनमति नीतिभाजनं सम्पत्। २७३-२७७. अम द्रम हम्म मीमृ हय गतौ—अमति द्रमति वा ग्रामं पथिकः। हम्म मीमृ इत्येतौ शब्देऽपि–हम्मति गौः, मीमतिः गजः, हयति हयः। २७८. हर्य क्रा (का?) न्तौ। चकाराद् गतौ– हर्यति हरिणो मरुद्देशे। २७९–२८०. मव्य मव बन्धने—मव्यति वन्दिनं कारागारिकः। मव्यादयो द्वियकाराः। २८१-२८३. सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः—सूर्क्ष्यति ईर्क्ष्यति ईर्ष्यति वा सपत्नीं वधूः। २८४-२८५. शुच्यी चुच्यी अभिषवे—शुच्यति चुच्यति मदिरां शौण्डिकः, शुक्तः, चुक्रोऽम्ल इति रूढौ। २८६-२८७. दल ञिफला विशरणे। विशरणमिह विभेदे—दलति फलति वा हृदयं कामज्वरः। पत्रफलयोरुद्गमे वा—दलति फलति वा शाखा वसन्ते। रूढौ दाडिमं, उद्दालः, कुद्दालः। २८८–२८९. मील स्मील क्ष्मील निमेषणे। निमेषणमिह चक्षुषः पक्ष्मभिरावरणं— निमीलति स्मीलति क्ष्मीलति नयनं निद्रालुः। उत्पूर्व उन्मेषणे– उन्मीलति नयने प्रबुद्धः। २९१. पील प्रतिष्टम्भे। प्रतिष्टम्भ इह धारणं—पीलति स्तम्भो गृहं, पीलुः। २९२. णील वर्णे। वर्ण इह वर्णविशेषस्य उत्पत्तिः आपादनं वा— नीलति कन्यायाः कुन्तलः, नीलति तन्तून् तन्त्रवायो नील्या इति वा। २९३. शील समाधौ। समाधिः सेवा स्वभावेन प्रवृत्ति र्वा—शीलति पुण्यं सुशीलः। २९४. कील बन्धे—कीलति कपिलां कीले गोपालकः। २९५. कूल आवरणे—कूलति कूलं जलं नद्याः। अनुप्रतिपूर्वोऽयं प्रीणनाप्रीणनयोः। २९६. शूल रुजायां– शूलति शूलः कदन्नभोजिनं। २९७. तूल निष्कर्षे। निष्कर्ष इह युक्तपरिच्छेदः– तूलति सुवर्णं बणिक्। २९८. पुल संघाते— पूलति तृणानि घास्या। पूलो ग्रासे रूढः। २९९. मूल प्रतिष्ठायां—मूलति शूरो युद्धे। ३००. फल निष्पत्तौ– फलति फलं शाखिषु। फलति शुभाशुभं सर्वसम्पदमिति निष्पादनेऽपि। ३०१. चुल हावकरणे। हावकरणमिह भावसूचनं—चुलति लावण्यवति प्रतिहारजनं, चुल्ली। ३०२. फुल्ल विकसने— फुल्लति कुसुमं वसन्ते। ३०३. चिल्ल शैथिल्ये—चिल्लति चेलं भारवत्या बल्लभालिंगनेन। आतायिनि पक्षिणि चिल्लः। ३०४-३१४. वेलृ चेलृ केलृ खेलृ क्वेलृ

पेलृ फेलृ शेलृ वेल्ल षल तिल गतौ—वेलति चेलति केलति खेलति क्वेलति पेलति फेलति शेलति वेल्लति सलति तेलति वियति चिल्ल:। रूढौ वेला तीरे, चेलं वसने, केलिः क्रीडायां, फेला भुक्तसमुज्झिते, सालो वृक्षे, सलिलं जले। ३१५. खल चलने – खलति खलः स्वाङ्गीकृतसङ्गतां। ३१६. खल सञ्चये च। चलनमपेक्ष्य चकारः। खलति कुसुमं मालाकारः सञ्चिनोतीत्यर्थः। खलति धर्मपथादविनीतः। ३१७. गल अदने। अनेकार्थत्वात् स्रंसनेऽपि – गलति पूलं वारणः, गलति तैलं तैलपात्रात्। ३१८-३१९. शल श्वल्ल आशुगतौ—शलति श्वल्लति वा रणभूमौ तुरगः। रूढौ शल्लकी वृक्षविशेषे। ३२०-३२१. खोड़ खोलृ गतिप्रतीघाते— खोडति खोलति वा शिल्पवान् अभिचितं चित्रीकरणे। डलयोरेकत्वं, तदा खोलृग्रहणं स्वरूपाविर्भावार्थं। खोडः खञ्जे। ३२२. धोर्ऋ गतिचातुर्ये—धोरति करिणी सलिलं, आधोरणा हस्तिपकाः। ३२३. त्सर छद्मगतौ—त्सरति पारदारिको युवतिसन्निधानं, व्याजेन व्रजतीत्यर्थः, त्सरुः। ३२४. क्मर हूर्छने—क्मरति भुजगी तप्तसैकते, आकुलं गच्छतीत्यर्थः। ३२५-३३१. अभ्र वभ्र मभ्र चर रिवि रवि धवि गत्यर्थाः – अभ्रति वभ्रति मभ्रति चरति रिण्वति रण्वति धन्वति वियति मेघः। अभ्रवभ्रमभ्रां व्यञ्जने रलोपमिच्छन्त्येके, अभ्यते अब्धिरित्यादि। भक्षणे चरिरनेकार्थत्वात्। ३३२-३३३. ष्ठिवु क्षिवु निरसने—ष्ठीवति क्षेवति वा वधूः श्लेष्माणं। ३३४. जि जये। जयोऽत्रोत्कर्षः अभिभवः स्वीकारो वा—जयति जिनः सर्वोत्कृष्टो वर्तत इत्यर्थः। जयति शत्रून् अभिभवतीत्यर्थः, जयति धनं द्यूतेन कितवः, स्वीकरोतीत्यर्थः। पञ्चम्याः (का. ३. १. १८.) प्रथमपुरुषस्यानभिधानात् ति-तस्-अन्तीनामेव प्रयोगः। इनि जापयति, सनि जिगीषति चेक्रीयिते जेगीयते तल्लुकि जेजेति जेजयीति। ३३५. जीव बलप्राणधारणे। बलमतिशक्तिता, प्राणो नासावायुः तयोर्धारणं। जीवति चिरं योगपरायणः। जीवातु-र्जीवनौषधं। ३३६-३३९. पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये—पीवति मीवति तीवति नीवति दध्ना वणिक्, पीवरः, नीविः। ३४०-३४४. उर्वी तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः—ऊर्वति तूर्वति थूर्वति दूर्वति धूर्वति बलवान् दुर्बलं, हिनस्तीत्यर्थः। ३४५-३४६. मुर्वी मव बन्धने—मूर्वति मवति वा दस्युं राजा।

३४७. गुर्वी उद्यमे—गूर्वति पत्तिरसिं, गूः गुरौ गूर्णः। ३४८-३५०. पुर्व पर्व मर्व पूरणे। पूर्वति पर्वति मर्वति वा घटं जलेन भृतकः। ३५१. चर्व अदने—चर्वति चर्विकं पक्षी। ३५२-३५४. कर्व खर्व गर्व दर्पे—कर्वति खर्वति गर्वति दानवो वरदानतः। खर्वं ह्रस्वभवने अनेकार्थत्वात्। पुर्वादीनां बकारोऽन्तःस्थो वा। ३५५-३५७. पिबि मिबि णिबि सेचने—पिम्बति मिम्बति निम्बति वा वृक्षान् धाराभिः पयोधरः। केचिदपवर्गोऽयं वकार इति नस्य नानुस्वारः पिन्वति मिन्वति निन्वति इत्याचक्षते। ३५८-३६०. हिबि दिबि जिबि प्रीणनार्थाः—हिम्बति दिम्बति जिम्बति वा पितॄन् गृहस्थः। हिन्वतीत्यादि केचित्। ३६१-३६२. अव रक्ष पालने—अवति रक्षति वा राष्ट्रं विनेता। सनि अविविषति, मन् ओं। ३६३. इवि व्याप्तौ—इम्बति इन्वति वा वन्या निम्नदेशं। ३६४. अक्षू सङ्घाते च। चकाराद् व्याप्तौ च। अक्षति अक्षौहिणीं सेनापतिः, समूहयतीत्यर्थः। अक्षति क्षणचलमन्धकारो रजन्यां व्याप्नोतीत्यर्थः। ३६५. घुषिर् शब्दे—घोषति शिशुः पट्टिकां। ३६६-६७. तक्षू त्वक्षू तनूकरणे—तक्षति त्वक्षति वा काष्ठं काष्ठतट्। ३६८. णिक्ष चुम्बने—निक्षति कपोले कामिनीं कामुकः। ३६९-३७१. तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ—तृक्षति स्तृक्षति नक्षति वा लक्ष्यं शरः। ३७२. वक्ष रोषे—वक्षति रामः स्वरिपुवचसा, वक्षः। ३७३. सूर्क्ष अनादरे—सूर्क्षति दरिद्रं गणिका। ३७४-३७६. काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायां—काङ्क्षा वाञ्छा। ३७७-३७९. द्राक्षि ध्राक्षि ध्माक्षि घोरवाशिते च—द्राङ्क्षति ध्राङ्क्षति ध्माङ्क्षति ध्माङ्क्षो विसदृशं मध्याह्ने। पक्ष परिग्रह इत्येके यस्य पक्षति: पक्षः। ३८०. चूष पाने—चूषति चषकं क्षीवः। ३८१. तूष तुष्टौ—तूषति ताम्बूलेन। ३८२. पूष वृद्धौ—पूषति पौरजनी, पूषा। ३८३. मूष स्तेये—मूषति मूषिकः कुशूलाद् धान्यं। स्तेयमपनयनं—मुष इति कश्चित् मोषति। ३८४. सूष प्रसवे—सूषति कुमारं। ३८५-३८६. तसि भूष अलंकारे—तंसति भूषति कन्यां जननी। पकार्थत्वात् तंसेरिह दन्त्यान्तस्य पाठः। कश्चिन्मूर्धन्यान्तमेवामुं पठति—भूषा तंसा। ३८७. ऊष रुजायां—ऊषति दुर्वचसा साधुहृदयं, ऊषा, ऊषरः। ३८८. ईष उञ्छे—ईषति धान्यं वृत्तिकर्षितः। ३८९. कृष विलेखने—कर्षति

भूमिं हलेन कृषिकः। ३९०-३९९. कष शिष जष झष वष मष रुष रिष जूष भूष हिंसार्थाः—कषति सर्वं खलः शेषतीत्यादि। ४००. भष भर्त्सने—भषति श्वा भिक्षुं। भर्त्सनमिह शब्दविशेषः, शब्देन निर्भर्त्सयतीत्यर्थः। ४०१-४०७. जिषु णिषु विषु मिषु पृषु वृषु उक्ष सेचने—जेषति शिखरं पयोधरः। नेषतीत्यादि, घर्षा, उक्षा। ४०८. मृषु सहने च—चकारात् सेचने मर्षति स्वामी सेवकापराधं। ४०९. पुष पुष्टौ—पोषति पोष्यं गृहस्थः। ४१०-४१४. श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु उष दाहे—श्रेषति मांसम् आखेटकः। केचिदुषिं उदनुबन्धं पठन्ति। ४१५. घृषु संघर्षे—घर्षति चन्दनमिन्दुमुखी शिलायां। ४१६. हृषु आलीक्ये। आलोक्यमिह चित्तोच्छ्वासमात्रे—हृष्टाः हृषिताः उच्छ्वसिता इत्यर्थः। ४१७-४२०. तुस ह्रस ह्लस रस शब्दे—तोसति शरदि हंसः, ह्रस्वः। ४२१. लस श्लेषणक्रीडनयोः—लसति विलासी युवतिभिः। ४२२-४२४. जर्व चर्व झर्झ परिभाषणतर्जनयोः—जर्वति चेटां गृहिणा। चर्चा लेपः, चर्चिका देवी, झर्झरी वाद्यविशेषः। ४२५. हस हसने। हसनमिहापूर्वप्रतीत्या कपोलविकासः, तन्मात्रे वर्तमानोऽयमकर्मकः। यदा कस्यचिदाक्षारणामुद्दिश्य तद् भवति तदा सकर्मको जायते, यथा काश्यां कौतुकेन हसति पारदारिकं कुमारः। ४२६. णिश समाधौ—प्रणेशति सुरतं निशा। ४२७-४२८. मिश मश शब्दे रोषे च—मेशति मशति वा मशकः। ४२९-४३१. शव पिसृ पेसृ गतौ—शवति पेसति वा परलोकं मृतः। ४३२. शश प्लुतगतौ—प्लुतेन गतिस्तत्र शशति शशः। ४३३. शसु हिंसायां—शसति शूरः शूरं। ४३४. शन्सु स्तुतौ, चकाराद् हिंसायां—शंसति प्रियं प्रायेण जनः। ४३५. मिह सेचने—मेहति मेघः प्रदीप्तं वनं। ४३६. दह भस्मीकरणे—दहति वनं दावः, निदाघः। ४३७. चह परिकल्कने। परिकल्कनमिह शाठ्यं—चहति शठः सदाशयं वञ्चयतीत्यर्थः। ह्रान्तस्य सिचि न दीर्घः, अचहीत्। ४३८. रह त्यागे—रहति विरही सङ्गसुखं। ४३९. रहि गतौ—रंहति वातः, रंहः। ४४०-४४१. तृ(द?)हि बृहि वृद्धौ—तृं (दं ?) हति बृंहति वा वर्हं वर्षासु। ४४२. बृहिर् शब्दे च—चकाराद् वृद्धौ बर्हति वलाहकः प्रावृषि। अस्मिन् धातौ पठ्यमाने बृंहेः स्वरे (का. ४. १. ६८)

इति सूत्रं ज्ञापयति वृद्धौ अर्थे व्यञ्जनादावपि चास्य प्रयोगो नास्तीति। शर्ववर्मणो मते बृहिर्नास्त्येव। तन्मतेऽयतन्यां प्रयोगसिद्धिर्दुरुपपादा स्यात्। ४४३-४४४. तुहिर् दुहिर् अर्दने—तोहति दोहति वा आतुरं रुजा। ४४५-४४६. अर्ह पूजायां—अर्हति महति वा मान्यं महाशयः। ४४७. ग्लै हर्षक्षये—ग्लायति रोगेणापटुः। ४४८. म्लै गात्रविनामे। विनामो वैपरीत्यं—म्लायति माला प्रभाते भोगिनां। ४४९. द्यै न्यक्करणे। न्यक्करणं तिरस्करणं—द्यायति तोमरेण वीरः परचक्रं, द्यानः। ४५०. द्रै स्वप्ने—निद्रायति दिवा दुर्नयः। ४५१. ध्रै तृप्तौ—ध्रायति लाभेन वणिक्। ४५२-४५४. कै गै रै शब्दे—कायति काकः, गायति गाथकः, रायति रासभः। ४५५-४५६. ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघाते—ष्ट्यायति स्त्यायति तटे टिट्टिभः, एकत्र समूहीभवतीत्यर्थः। धात्वादेः षः सो न भवति उभयोपादानात्। ४५७. खै खदने। खदनमिह हिंसा—खायति खलः साधुं। ४५८-४६०. क्षै जै षै क्षये—क्षायति जायति सायति वा कुल्या निदाघे। ४६१-४६२. श्रै स्रै पाके—श्रायति स्रायति वा घृतमाभीरी। ४६३-४६४. पै ओवै शोषणे—पायति वायति वा व्रीहिरङ्गने। ४६५. ष्टै वेष्टने—स्तायति वास्तु वास्तविकः। ४६६. दैप् शोधने—दायति ताम्रमम्लेन स्नातकः, कर्मणि दायते। ४६७-४६८. धेट् पा पाने—धायति पिबति वा पानीयं पिपासुः। ४६९. घ्रा गन्धोपादाने। गन्धोपादानं गन्धग्रहणं उपदीयमानगन्धकरणं वा—जिघ्रति गन्धं पुष्पं वा। ४७०. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। सशब्दीकरणे संयुज्यमानाग्नीकरणे च—शङ्खं धमति, धमति कलधौतं कलादः। ४७१. ष्ठा गतिनिवृत्तौ—तिष्ठति सौष्ठवं पटिष्ठे। प्रपूर्वो गतौ आङ्पूर्व आरोहणे—आतिष्ठति हस्तिनं। अधिपूर्व आधारकर्मके। ४७२. म्ना अभ्यासे। अभ्यासः पौनःपुन्यं—मनति मनस्वी मनूक्तवचनं। ४७३. दाण् दाने—यच्छति दानं द्विजाय। ४७४. ह्वृ कौटिल्ये—ह्वरति भ्रुवौ कामिनी। ४७५. स्वृ शब्दोपतापयोः—स्वरति संग्रामे सामन्तः शब्दायते उपतपति वा इत्यर्थः। ४७६-४७७. स्मृ ध्यै चिन्तायां—स्मरति ध्यायति रामं रामस्य वा। ४७८. द्वृ धा(व?)रणे—द्वरति द्वारे दत्तं दौवारिकः। ४७९. सृ गतौ। जवातिधाने सरतिप्रयोगनिरासार्थं धावादेशः, धावति तुरङ्गेण सम

पदातिभिः, अन्यत्र सरति रन्तुमभिसारिका सङ्केतनिकेतने। ४८०. ऋ प्रापणे च। चकाराद् गतौ—ऋच्छति संततः, ऋच्छति भारं ग्रामं भारिकः। ४८१-४८२. गृ घृ सेचने—गरति तरुं पयसा पयोधरः। घरतेस्तु घृतं घर्मं घृणा इत्येव प्रयोगः। अन्ये तु घृ पूरणे इति चुरादौ अस्य पाठः मस्तिष्काक्तवशाभिघारित इत्यादि-प्रयोगः। ४८३. ध्वृ हूर्छने—ध्वरति धियं न धुरीणः। ४८४. श्रु श्रवणे—शृणोति सूक्तानि सज्जनः। ४८५-४९१. षु स्रु दु द्रु ऋछ गम्लृ सृप्लृ गतौ—गतिरिह उत्तरदेशसंयोगफलको व्यापारः—सवति स्रवति दवति द्रवति ऋच्छति गच्छति सर्पति वा ग्रामं प्रवासी। ४९२. जिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे—क्ष्वेदति खे पक्षी। ४९३. स्कन्दिर् गतिशोषणयोः—स्कन्दति निदाघे तडागः। ४९४. यभ मैथुने। मैथुनमिह रतं—यभति युवतिं। यभिरित्येके—यम्भति। ४९५. तॄ प्लवनतरणयोः। प्लवनं मज्जनाभावः, तरणमाक्रमणं पारगमनं वा—तरति नद्यां न मज्जतीत्यर्थः; तरति नावा नदीं बणिक्, आक्रामतीत्यर्थः। ४९६. षु प्रसवे। प्रसवो गर्भमोचनं—प्रसवति पोतं प्रसूः। ४९७. ध्रु स्थैर्ये ध्रवति धरा चिराय, ध्रुवः। ४९८. ज्रि अभिभवे—ज्रयति जय्यमाजौ, जैत्रः। ४९९. त्यज हानौ—त्यजति गृहं विरक्तः। ५००. षञ्ज सङ्गे—प्रसजति युवतिषु कामभावः। ५०१. दृशिर् प्रेक्षणे—पश्यति पार्वणमिन्दुमुखी। ५०२. दन्श दंशने—दशति सर्पोऽल्पायुषं। ५०३. कित निवासे रोगापयने च। चकारोऽनुक्तसमुच्चये, तेन संशयेऽपि। निवासार्थस्य त्यादौ प्रयोगो नास्ति सङ्केतनिकेतनमित्याद्येव। चिकित्सति भिषगातुरं, अपनीतरोगं करोतीत्यर्थः, संशये विचिकित्सति मे मनः॥ परस्मैभाषाः परस्मैपदे भाषा उक्तिर्येषामिति पदशब्दलोपो लोकोप-चारात्।

१. एध वृद्धौ—एधते विधुः। २. स्पर्ध संघर्षे। संघर्षः परिभवेच्छा—स्पर्ध-तेऽधिगुणमभिमानी। ३. गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयो ग्रन्थे च—गाधते तीर्थे धार्मिकः, गाधते धनं लुब्धः, गाधते मालां मालिकः। चेक्रीयिते जागाध्यते, तल्लुकि जागाद्धि जागाधीति। ४. बाधृ विलोडने विलोडनमिह व्यथनं उपघातो वा—बाधते विधिमुत्सर्गः। ५. दध धारणे—दधते धन्यस्य शुभं फलं धर्मः। ६. स्कदि

आप्लवने—आप्लवनमिह क्षरणं, स्कन्दते रेतो यौवनमदमत्तस्य विरहेण स्वप्ने। ७. श्विदि श्वैत्ये—श्विन्दते हिमऋतौ मारुतः, शीतलीभवतीत्यर्थः। ८. वदि अभिवादनस्तुत्योः—वन्दते कृष्णं वैष्णवः। ९. भदि कल्याणे सौख्ये च। कल्याणीभवने सुखीभवने चेत्यर्थः—भन्दते भवनेषु भाग्यवान्। १०. मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु—मन्दते मन्दिरे मन्दमतिः, स्तौति मोदते माद्यति स्वपिति गच्छति वेत्यर्थः, मन्दारः, मन्दरः। ११. स्पदि किञ्चिच्चलने—स्पन्दते चक्षुर्भाविकुशलस्य दक्षिणं। १२. क्लिदि परिदेवने—क्लिन्दते प्रतिदिनं दरिद्रः। क्लिन्दतीति परस्मैपदिषु पाठात्। उभयपदिषु पाठमनादृत्य उभयत्र पाठः परप्रसिद्ध्यैव। परो हि स्वरितञितां फलवत्कर्तर्यात्मनेपदं, अन्यत्र परस्मैपदं। अस्य तु स्वरितत्वाभावात् फलवत्यपि परस्मैपदं, अफलवत्यात्मनेपदं प्रतिपद्यते। १३. मुद हर्षे। हर्षश्चित्तोन्मादः—मोदते मुदिनी बान्धवादये दयितसन्निधौ युवती। १४. दद दाने—ददते धनं दरिद्राय सात्त्विकः। १५. हद पुरीषोत्सर्गे—हदते बहुधा अतिसारकी विट्क्रमकश्च। १६-१८. ष्वद स्वाद स्वर्द आस्वादने। आस्वादनमिह रसोपादानं प्रीणनं च—स्वदते स्वादते वा शर्करां तरुणः, स्वदते शर्करा तरुणाय। १९. ऊर्द माने क्रीडायां च। चकारादास्वादनेऽपि—ऊर्दते केदारं नलेन केदारिकः, ऊर्दतेऽक्षैः कितवः, ऊर्दते दर्दुरी मक्षिकां। २०-२२. कुर्द खुर्द गुद क्रीडायामेव। एवकारोऽयमनेकार्था धातव इति ज्ञापयति—कुर्दते खुर्दते वा गोपीभिर्गोविन्दः, गुदं। २३. षूद क्षरणे। क्षरणमवदारणं हिंसोपलक्षणं—सूदते मधूसूदनो दैत्यं। २४. ह्राद अव्यक्ते शब्दे—ह्रादते दुन्दुभिः। ह्रदः स्वप्ने, संज्ञात्वात् ह्रस्वः। २५. ह्लादी सुखे च। चकारात् शब्दे सुखे सुखक्रियायां—ह्लादतेऽतलस्पर्शः पितरं। २६. पर्द कुत्सिते शब्दे—पर्दते गुरुभोजी जडः। २७. यती प्रयत्ने—यतते तपः कर्तुं तपस्वी। २८-२९. युतृ जुतृ भाषणे—योतते जोतते वा वचनं वाग्मी। ३०-३१. विथृ वेथृ याचने—वेथति वित्तानि धदान्यं दीनः। विथपाठोऽत्रागुणार्थः, विथ्यते वेथ्यते। ३२-३३. नाथृ नाधृ उपतापैश्वर्याशीःषु च। चकाराद् याचने च—नाथति रिपुं उपतापयतीत्यर्थः, नाथति स पाञ्चालेषु द्रुपदः, नाथते सर्पिः, सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः, नाधते पथिको

भिक्षां याचत इत्यर्थः। आशिषि नाथ इति नियमात् सर्पिषो नाथते इत्यात्मनेपदम्, अन्यत्र परस्मैपदं—प्रनाथते प्रनाधते। न णत्वं अणोपदेशत्वात्। ३४. श्रथि शैथिल्ये। शिथिलभावे शिथिलभावनायां च—श्रन्थते वसनं भावेन कामिन्याः, शिथिलं भवतीत्यर्थः, श्रन्थते वसनं कामुकः कामिन्याः। ३५-३६. ग्रथि वकि कौटिल्ये—ग्रन्थते वङ्कते कुटिलं भवतीत्यर्थः, कुटिलं करोति वा। ३७. कत्थ श्लाघायां—विकत्थते आत्मानमभिमानी। ३८. शीकृ सेचने—शीकते सलिलं शैक्यश्वा (शीकते कलसीं पयसा दासः)। ३९-४०. लोकृ लोचृ दर्शने—लोकते लोचते वा चन्द्रं चारुमुखी। ४१. श्लोकृ संघाते—आनुपूर्व्या पदानां ग्रन्थनमिह संघातः, श्लोकते कविः। ४२-४३. द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः—द्रेकते ध्रेकते वा कोकिलो वसन्ते, शब्दायते उत्सहते वा इत्यर्थः। ४४-४५. रेकृ शकि शङ्कायां। शङ्का इह भयं संशय आरोपो वा—रेकते शङ्कते वा कुटिलात् सुजनः। ४६. अकि लक्षणे। लक्षणे लक्षणयोग्यकरणे—अङ्कते वृषं गोपालकः। ४७. मकि मण्डने—मङ्कते मकुटेन मौलिं महिला। ४८. कक लौल्ये—ककते काकी वलिग्रहणे, सतृष्णो भवतीत्यर्थः। ४९-५०. कुक वृक आदाने—कोकते मांसं काकः, वर्कते पशुं वृकः। ५१. चक तृप्तौ प्रतीघाते च—चकते मित्रं दृष्ट्वा कौतुकी, चकते चिन्तया चकितः। ५२-६९. ककि वकि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क (ष्क, रमा) तिकृ टिकृ टीकृ सि (सी, रमा) कृ सेकृ श्रेकृ श्रकि श्लकि रघि लघि गत्यर्थाः—कङ्कते वङ्कते श्वङ्कते त्रङ्कते ढौकते त्रौकते ष्वकते वस्कते (मस्कमप्येके, मस्कते) तेकते टेकते टीकते सेकते (सोकते, रमा) श्रेकते श्रङ्कते श्लङ्कते (अङ्कते इति केचित्) रङ्घते लङ्घते वा जलधिं जालिकः, अङ्कः कङ्कः वङ्कः टीका सेका रघुः लघुः। ७०-७१. अघि वघि गत्याक्षेपे। गत्याक्षेपो गतिनिषेधः—अङ्घते वङ्घते वा तिष्ठतीत्यर्थः। ७२. मघि कैतवे च। चकारात् पूर्वार्थेऽपि। कैतवमिह कितवक्रिया—मङ्घतेऽक्षैः कितवः। ७३-७४. राघृ लाघृ सामर्थ्ये। सामर्थ्यमिह समर्थीभवनं—राघते लाघते वा मल्लो युद्धे, उल्लाघो निस्तीर्णरोगः। ७५. द्राघृ आयासे च। चकारात् पूर्वस्मिन्नपि, द्राघते पथिकः खिद्यतीत्यर्थः। ७६. श्लाघृ कथने। कथनमिह प्रशस्यकृत्यकथनं—श्लाघते

गुणवन्तं साधुः। ७७. षच सेचने—सचते कल्पतरुं वास्तविकः। ७८. शच व्यक्तायां वाचि—शचति रुचिरं सती (सची) सुरपतिं। ७९. कच बन्धने—कचते कचं कुमारी, काचः। ८०–८१. मच मुचि कल्कने। कल्कनमिह दम्भः शाठ्यमित्यपरे—मचते शठः, दम्भं करोतीत्यर्थः। ८२. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु—मञ्चते मञ्चं, किञ्चिद् धारयतीत्यर्थः। ८३. पच व्यक्तीकरणे—पचते पञ्जिकां, वृत्त्यर्थं व्यक्तीकरोतीत्यर्थः। केचिदिदमेव इदनुबन्धं पठन्ति। ८४. ष्टुच प्रसादे—स्तोचते तोयं शरदि, प्रसन्नीभवतीत्यर्थः। ८५–९०. श्वच श्वचि ईज ईजि वीज ऋज गतौ—श्वचते श्वञ्चते ईजते ईञ्जते वीजते अर्जते वा ऋजुपथेन पथिकस्तीर्थं, विवीजे आनृजे। ९१–९२. ऋजि भृजी भर्जने। भर्जनं पाकविशेषः—ऋञ्जते भर्जते वा निम्बपत्रं। ९३–९७. वर्च कचि एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ—वर्चते कञ्चते एजते भ्रेजते भ्राजते वा काञ्चनं, काञ्ची। वर्चिर्बन्धनेऽपि केचित्। टुभ्राज दीप्तौ इति सत्यपि भ्राजेः पुनरिह पाठो राजतेरसहचरितस्यार्षत्वार्थः, तेन भ्राक्तिरिति। ९८. तिज निशाने क्षमायां च—तेजते करवालं कर्मकरः। क्षमायां तितिक्षते तपस्तपस्वी। ९९. ष्वन्ज परिष्वङ्गे। तुदादिपाठेऽस्यानुषङ्गलोपाकरणं लाघवमपि परमते स्वरभेदानभिनिविष्टचेतसा नोररीकृतं। परिष्वङ्ग आलिङ्गनं, परिष्वजते जायां युवा पर्यङ्के। १००. अट्ट अतिक्रमहिंसयोः। टोपधस्तान्तः, अट्टते परभटान् अतिवीरः, सनि अटिट्टिषते क्विपि अत्। तोपधं टान्तं मन्यमाना अतिट्टिषते। १०१. घट्ट चलने—घट्टते घटः। अनेकार्थत्वात् संसर्गेऽपि—घट्टते वटुः कन्यया। १०२. स्फुट विकसने। स्फोटते कुसुमं पुष्पोद्याने। १०३. चेष्ट चेष्टायां—चेष्टते वटुरभीष्टं सम्पादयतीत्यर्थः, चेष्टते पठितुं यतत इत्यर्थः। १०४–१०७. गोष्ट लोष्ट हुडि पिडि संघाते—गोष्टते लोष्टते हुण्डते पिण्डते वा पिण्डदस्तण्डुलानि। लोष्टः हुण्डा पिण्डं-ण्डी। १०८. अठि गतौ—अण्ठते पठितुमुपाध्यायगृहं वटुः। १०९. हिडि अनादरे च। चकाराद्‌ गतौ च—हिण्डते तृणमिव जनमहंकारयुक्तः। ११०. वठि एकचर्यायां—वण्ठते वने वण्ठः, अपकर्तुमेकश्चरतीत्यर्थः। १११. मठि कठि

शोके—मण्ठते उत्कण्ठते प्रोषितः प्रियां प्रति। ११२. मुठि पलायने—मुण्ठते मूढः संग्रामात्। ११३. हेठ विबाधायां—हेठते हालिकमघमहः। ११४. पठ च। चकारः पूर्वापेक्षः—पठते कठिनं घनापहः। पृथक्करणं विचित्रार्थं। ११५. कुडि दाहे—कुण्डते कुण्डीं कुम्भकारः, कुण्डा। ११६-११८. वडि मडि वेष्ट वेष्टने—वण्डते मण्डते वेष्टते वाटीं वास्तविकः, वण्डः मण्डः। ११९. भडि परिहासे—भण्डते भव्येतरः, भण्डः, भाण्डं। १२०. मुडि मार्जने। मार्जनमिह शुद्धिः—मुण्डते मुण्डं जलेन। १२१. तुडि तोडने। तोडनमिह निष्पीडनं—तुण्डते ताम्बूलं दशनेन, तुण्डं। १२२. भुडि भरणे। भरणं पूरणं—भुण्डते कुण्डं धनेन धनिकः। १२३. चडि कोपे—चण्डते चण्डिका। १२४. शडि रुजायां—शण्डते शण्ढः समरे भटं। शण्ड संघात इति केचित्। १२५. तडि ताडने—तण्डते वितण्डायां वादिनं प्रतिभावान्। १२६. पडि गतौ—पण्डते पण्डितः पुण्यपथं। १२७. कडि मदे। मदो हर्षः अनेकार्थत्वात्, तुषापनयने च—कण्डते तण्डुलान् दासी। १२८. खडि मन्थे—खण्डते दण्डेन भाण्डं कोपनः। १२९-१३०. हेडृ होडृ अनादरे—हेडते होडते वा हेमानि वितृष्णः। १३१. वाडृ आप्लाव्ये। आप्लावस्य भाव आप्लाव्यं तरणं—वाडते वडिशदण्डः पानीये, वाडः वालः। १३२-१३३. द्राडृ ध्राडृ विशरणे—द्राडते ध्राडते वा जलाशये मत्स्यः। १३४. शाडृ श्लाघायां—शाडते आत्मानं दर्पशाली। १३५-१३६. तिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थौ—तेपते स्तेपते घृतं भाण्डात्। १३७. तेपृ कम्पने च। चकारात् क्षरणे—तेपते शाखा वातेन। १३८. ग्लेपृ दैन्ये—ग्लेपते गुणहीनो गुणिनां सदसि। १३९-१४०. टुवेपृ कपि चलने—वेपते कम्पते कपीनां हृदयं राघणागमने। १४१-१४३. केपृ गेपृ ग्लेपृ च। चकारः पूर्वापेक्षः, ग्लेपेरर्थभेदात् पाठः। केपते गेपते ग्लेपते वा पत्रं मरुता। १४४. त्रपूष् लज्जायां—त्रपते पतिपार्श्वे अचिर-पाणिगृहीती, त्रपा। १४५. अबि शब्दे—अम्बते अम्बा पुत्रं पवर्ग्योऽयं बकारः। १४६. लबि अवस्रंसने—लम्बतेऽलाबूर्नलात्। अवाङ्पूर्वोऽयमाश्रयणे। १४७. कबृ वर्णे। वर्णे वर्णक्रियायां, वर्णश्चाकारादिः (स्तुतिः, रमा) शुक्लादिर्वा

कबते कबिश्चित्रकरो वा। १४८. क्लीबृ आधार्ष्ट्ये—अधृष्टस्य भावः अप्रागल्भ्यं—क्लीबते क्लीबः सङ्गरकर्मणि, न प्रगल्भते मल्लायेत्यर्थः। १४९. क्षीबृ मदे। मदो मत्तीभावः—क्षीबते सुरापः। १५०. शीभृ कत्थने—शीभते शोभां दूती कामुकस्य कामिनीसन्निधाने। १५१-१५२. ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे—स्तम्भते स्तम्भश्छादनं, विष्कम्भते कपाटमङ्गना, स्थगयतीत्यर्थः। १५३-१५४. जभ जृभि गात्रविनामे। गात्रविनामोऽङ्गविस्तारः—जभते जृम्भते वा प्रातः कमलं, जम्भा। १५५. शल्भ कथने—शल्भते सुलभवार्तां नागरिकः। १५६. वल्भ भोजने— वल्भते भक्तं बुभुक्षितः। १५७. गल्भ धार्ष्ट्ये — प्रगल्भते वावदूकः सभायां। १५८. ष्टुभु स्तम्भे—स्तोभते वृषणं शीतो वायुः, जडीकरोतीत्यर्थः, अनुष्टुप्। १५९-१६१. घिणि घुणि घृणि ग्रहणे—घिणते घुणते घृणते घुणः काष्ठमाश्रयं, जरीघृण्यते। १६२-१६३. घुण घूर्ण भ्रमणे—घोणते घुणः, घूर्णते निद्राणः। १६४. स्रंसु प्रमादे—स्रंसते धर्मपथादन्यमनाः, अनवहितो भवतीत्यर्थः, उखास्रत्। १६५. पण व्यवहारे स्तुतौ च—व्यवहारे शतस्य पणायते वणिक्, स्तुतौ राजानं पणायते कविः। १६६. पन च। चकारः स्तुतिमपेक्षते, न व्यवहारं पृथङ्निर्देशात्—पनायन्ते धार्मिकं प्रजाः। १६७. भाम क्रोधे—भामते सत्यभामा, बाभाम्यते बंभाम्यते इति कश्चित्। १६८. क्षमूष् सहने—क्षमते द्विजानामपराधं धार्मिकः। १६९. कमु कान्तौ। अयमिह सार्वधातुके न प्रयुज्यते आत्मनेपदिना अगणपठितेन चौरादिकेन धात्वन्तरेण कामयते काम्यते इत्यादि। असार्वधातुकविषये तु अचकमत अचीकमत कन्यां केलिपरः। १७०-१७६. अय वय पय मय तय चय रय गतौ—अयते ग्रामं पथिकः इत्यादि। परापूर्वायतेः पलायते। अन्येषां तु पेये मेये इत्येवं अभ्यासलोपश्च। १७७. णय रक्षणे च—चकाराद् गतौ—नयते नदीं। १७८. दय दानगतिहिंसादानेषु, चकाराद् रक्षणेऽपि-दयते धनं धार्मिको गुरवे, दादय्यते, दायकः, दयालुः। १७९. ऊयी तन्तुसन्ताने—ऊयते कन्थां सूचिकः, ऊयिष्ट। १८०. पूयी विशरणे दुर्गन्धे च—पूयते दुरितो मत्स्यः, पूतः। १८१. क्नूयी शब्दे—क्नूयते किङ्किणी, क्नोपयति। क्लेदेऽप्ययं कैश्चित् पठ्यते—क्नूयते वस्त्रं आर्द्रं भवतीत्यर्थः। १८२. क्ष्मायी विधूनने—क्ष्मायते क्षितिं

क्षुब्धो नागराजः। १८३-१८४. स्फायी ओप्यायी वृद्धौ—स्फायते आप्यायते वा विधुः। १८५. तायृ सन्तानपालनयोः। सन्तानो विस्तारीकरणं—तायते पौरुषं दक्षः। १८६. शल चलने सम्बरणे च—शलते शालः, चलतीत्यर्थः; शलते पुरं वृतिभिः, संवृणोतीत्यर्थः शलकः, शलाका। १८७-१८८. वल वल्ल च। चकारः सम्बरणानुकर्षणार्थः—वलते वल्लते वा वल्लरिं मधुपावलिः, वल्लिः वल्लभः। १८९-१९०. मल मल्ल धारणे—मलते मल्लते वा मालां विपयी, मलः मल्लः। १९१-१९२. भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु—भलते भल्लते वा भल्लेन भटं परवीरः, हिनस्तीत्यर्थः; भालः, भल्लः, भालुकः, भल्लकः। १९३. कल संख्याने—आकलते गोपालको गाः, कलः, कालः। १९४. कल्ल अशब्दे—कल्लते कम्बूः, न शब्दायत इत्यर्थः। शब्देऽपि केचित्, कल्लोलः। १९५-१९६. तेवृ देवृ देवने। देवनमिह रोदनं—परितेवते परिदेवते बहु शोकाकुलो बालः। १९७-२०३. शेवृ पेवृ केवृ खेवृ गेवृ ग्लेवृ प्लेवृ (पेवृ मेवृ म्लेवृ इत्यधिकं रमानाथे) सेवने। सेवनमिहाराधनं उपभोगाश्रयणं च—सेवते शिष्यो गुरुं। केचिदिदं सोपदेशं मन्यमानाः सिसेवे इत्यादि। २०४. रेवृ प्लवगतौ—रेवते वानरः शाखायाः शाखान्तरं, रेवा, रेवती, रेवतकः। २०५. क्लेश बाधने—क्लेशते मनस्विनं मथ्यमानः। २०६. स्पर्श स्नेहने। स्नेहनमार्द्रभावः—स्पर्शते पटः शिशिरेण। २०७-२०८. धुक्ष धिक्ष सन्दीपनजीवनक्लेशनेषु—धुक्षते धिक्षते वा वह्निराहुतिभिः। २०९. वृक्ष वरणे—वृक्षते वाटीं वृक्षैर्वास्तविकः। २१०. शिक्ष विद्योपादाने—शिक्षते मन्त्रं शिष्य उपाध्यायात्, शेशिक्ष्यते। २११. भिक्ष याच्ञायां—भिक्षते वदान्यं बुभुक्षुः। २१२. दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च—दक्षते दक्षिणायने रजनी, दक्षते लक्ष्मीं दक्षः, शीघ्रमुत्पादयतीत्यर्थः। शीघ्रार्थ इति किं शीघ्रकरणं, दक्षिणा। २१३. दीक्ष मौण्ड्येज्यापनयननियमव्रतादेशेषु—दीक्षते वटुः मुण्डितमुण्डो भवतीत्यर्थः। २१४. ईक्ष दर्शने। दर्शनं चक्षुःकरणकज्ञानमालोचनं च—ईक्षते रूपं कामिन्याः कामुकः। २१५. ईष गतिहिंसादानेषु—ईषते ग्रामं, ईषते पशुं, ईषते गुरवे धनं देवदत्तः। २१६. भाष व्यक्तायां वाचि—भाषते भवान् श्लोकं। २१७. ग्लेषृ अन्विच्छायां—ग्लेपते नष्टं धनमुद्योगी। २१८. येषृ प्रयत्ने—येषते यामिनीमति-

षाहयितुं विरहिणी। २१९-२२०. जेषृ णेषृ एषृ हृ षृ गतौ—जेषते यशो दिगन्तं। २२१-२२४. रेषृ हेषृ अव्यक्ते शब्दे—रेषते हेषते वा हयः। २२५. कासृ शब्द-कुत्सायां—कासते काकः खरं। २२६-२२७. कासृ भासृ दीप्तौ—कासते कमनीयाकृतिः। एवं भासते। कासांचक्रे पुरीं सौधैरित्यनेकार्थत्वाद् दीप्तौ पूर्व-पठित एव। २२८-२२९. णासृ रासृ शब्दे—नासते रासते वा रासभः। २३०. णस कौटिल्ये—नसते तृणं, कुटिलं भवति करोति वेत्यर्थः, नासा। २३१. भ्यस भये—भ्यसते भल्लूकाद् ग्रामीणो जनः, अभ्यसिष्ट। २३२. आङः शसि इच्छायां। आङ्ग्रहणमेतत्पुर्वस्यैव प्रयोगो नान्यपूर्वस्य न केवलस्य इत्यवधार-णार्थं—आशंसते पुत्रं पिता। २३३-२३४. ग्रसु ग्लसु अदने—ग्रसते ग्लसते वा पिण्डं भिक्षुः। २३५. ईह चेष्टायां—ईहते हालिकः कृषिकर्म, ऐजिहत्, ईजिहिषते। २३६-२३७. वहि महि वृद्धौ—वंहते मंहते वा वसन्ते मदो महिलायाः। २३८-२३९. अहि प्लिह गतौ—अंहते प्लेहते वा प्लीहा। २४०-२४१. गर्ह गल्ह कुत्सने—गर्हते गल्हते वा साधुमसद्वृत्तः। २४२. वल्ह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु—वल्हते वाल्हीकेषु पुरुषमतल्लिका, प्रधानं भवती-त्यर्थः। २४३. वर्ह च, चकारोऽत्र परिभाषणादिमनुकर्षति न प्राधान्यं भिन्नवचननिर्देशात्। भिन्नवचनं स्वार्थं मन्यमानः चकारेण सर्वं पूर्वमनुकर्षति (कश्चित्)। वर्हते वर्षासु वर्ही परिभाषत इत्यर्थः। हिंसादानयोरप्येवं। २४४-२४६. वेह्व जेह्व वाह्व प्रयत्ने—वेहते जेहते वाहते वा अध्ययनेषु शिष्यः। २४७. द्राह्व निद्राक्षये—द्राहते यामिकः, त्रियामायां जागर्तीत्यर्थः। २४८. ऊह वितर्के—ऊहते परिणतमर्थं। संपूर्वः समुच्चयनेऽपि—समूहति-ते मानुषान् कृषकः। २४९. गाहू विलोडने—गाहते गहनं सिंहः, अवविपूर्वः प्रायेण। २५०. घुषि कान्तिकरणे—घुंषते घुसृणलेपः कुचकलसं कामिनीनां, कान्तिं करोतीत्यर्थः। २५१. ष्मिङ् ईषद्धसने—स्मयते स्मरसुभगा विलासिनमवलोक्य। विपूर्व आसादिताश्चर्यभावे। २५२-२५७. कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् उङ् शब्दे। ङानुबन्ध आत्मनेपदार्थो भवन् अनुदात्तानुबन्धत्वं ज्ञापयति, तेन स्वाद्याश्रयोऽपि युरेषां न भवति—कवते खवते गवते घवते ङवते अवते वा अविः, कोकूयते,

गुवाकः, ऊवे, उविषते। २५८-२६५. च्युङ् ज्युङ् जुङ् झुङ् प्रुङ् प्लुङ् गाङ् श्यैङ् गतौ—च्यवते छवते ज्यवते भ्रवते प्रवते प्लवते गाते श्यायते वा सारसी सरः। २६६. रुङ् रोषणे च। रोषणे हिंसायां, चकाराद् गतौ च—रवते रुरुवे रविः। २६७. धृङ् अवध्वंसने। अवध्वंसनं पतनं—धरते धारा वारिधरेभ्यः। धारणेऽपि—धरते धारा वारिधरः। दिधीर्षते, देध्रीयते। २६८. मेङ् प्रतिदाने। प्रतिदानं परीवर्तः,—मयते माषान् मुद्गैः, अपमित्य याचते याचितुमपमयते। २६९-२७०. देङ् त्रेङ् पालने—दयते त्रायते वा दस्युभ्यो नृपतिः प्रजाः। २७१. प्यैङ् वृद्धौ—प्यायते पानीयं वर्षासु। २७२. पूङ् पवने। पवित्रभावः पवनमिह—पवते पवनः पन्थानं। २७३. मूङ् बन्धने—मवते माणिक्यं कनकेन बणिक्। २७४. डीङ् विहायसा गतौ—उड्डयते विहगः, उड्डीनः कश्चित् प्रलपति, उड्डीत इति। २७५. गुप गोपनकुत्सनयोः। गोपनमपह्नवः, तत्रार्थप्रत्ययान्तस्य त्यादाद्यस्य प्रयोगो नास्ति, अनभिधानात्। कुत्सने तु जुगुप्सते गुणवान् विगुणं। निन्दया निवृत्तौ वर्तमानस्यापादानविषयता पापात् जुगुप्सते। २७६. मान पूजायां। पूजापूर्वकविचार इह पूजा मीमांसते धर्ममुपपत्तिभिः नैयायिकः, अमीमांसि। २७७. बध बन्धने। अत्रापि निन्दायामेव सन्, बन्धनार्थस्याप्रत्ययान्तस्य त्यादावस्याप्रयोगः पूर्ववत् बीभत्सते विवेको विषयं, बन्धने बधकः बध इत्यादि। २७८. रभ राभस्ये। राभस्यं प्रथमतो यत्नः—अध्येतुमारभते शिष्यः। २७९. डुलभष् प्राप्तौ—लभते धनं, लब्धिमं। २८०-२८२. द्युत शुभ रुच दीप्तौ—द्योतते अद्युतत् अद्योतिष्ट देद्युत्यते। रुचिः प्रीणने वर्तते, तस्य कर्मणि संप्रदानसंज्ञा—रोचते रुचिरानना कामिनी, रोचते मधु यूने। २८३. श्विता वर्णे। वर्ण इह रूपविशेषः। धातुस्तु तद्भवने वर्तते—श्वेतते प्रासादः, श्वित्रं। २८४. ञिमिदा स्नेहने—मेदते तन्व्यास्तनुर्भावेन, मेदुरः। २८५. ञिष्विदा मोचने च। चकारात् स्नेहने—स्वेदते सर्षपस्तैलं मुञ्चतीत्यर्थः, स्वेदते सूपकारस्याङ्गं महानसे पचतः। २८६. घुट परिवर्तने। परिवर्तनमिह गतप्रत्यागमनं विनिमयो वा—व्याघोटते घोटकः संग्राममूमौ, घुटिका। २८७-२८९. रुट लुट लुठ प्रतीघाते। प्रतीघात इह

शोकादिना पतनं प्रतिनिवर्हणं वा—रोटते लोटते लोठते वा भूमौ कातरः, लुट्यतीति दैवादिकेन, रोटति लोठतीति परस्मैपदिनोः। २९०. क्षुभ संचलने—क्षोभते मनः कातराणां रणे। २९१-२९२. णभ तुभ हिंसायां—प्रणभते नभसि पक्षिणं व्याधः, तोभते वा, नभः नाभिः। २९३-२९४. स्रन्सु भ्रन्सु अवस्रंसने। अवस्रंसनमधःपातः—स्रंसते भ्रंसते वा तालफलं वृक्षाग्रात्, उखास्रत्। २९५. ध्वन्सु गतौ च। चकारः पूर्वार्थकर्षणार्थः—ध्वंसते वातेन पत्रं वृक्षात्, पर्णध्वत्। २९६. स्रम्भु विश्वासे। अशङ्कितभावो विश्वासः—विस्रम्भते नृपतिरमात्ये। २९७. वृतु वर्तने—वर्तते रविराकल्पं। २९८. वृधु वृद्धौ—वर्धते विधुः। २९९. शृधु शब्दकुत्सायां—शर्धते माषाशी, पर्दत इत्यर्थः। ३००. स्यन्दू स्रवणे—स्यन्दते तैलं कुदतेः। ३०१. कृपू सामर्थ्ये। समर्थभवनमिह सामर्थ्यं—कल्पतेऽल्पोऽपि ससहायः साधयितुमर्थान्, चा(चली?)क्लिप्यते॥ वृत्॥ वृदिति द्युतादिवृतादिसमाप्त्यर्थं। तत्र द्युतादयो द्वाविंशतिः वृतादयः पञ्च अद्यतन्यां द्युतादीनां वृतादेः स्यसनोस्तथा। यजाद्या-कृतिगणत्वात् श्वस्तन्यामुभयं कृपेः॥

१. घट चेष्टायां—घटते पटुः कटकरणे, घटा। २. व्यथ दुःखभयचलनयोः—व्यथते पृथुशोथोऽपथ्यशालिनं दुःखाकरोतीत्यर्थः, व्यथते वृकेभ्यो भीरुः भयेन पलायत इत्यर्थः, व्यथकः। ३. प्रथ प्रख्याने—प्रथते पृथिव्यां पृथुयशः श्रीरामस्य, प्रथा, प्रथकः। ४. प्रस विस्तारे—प्रसते शिशुभाषा मनोमुदं। ५. म्रद मर्दने—म्रदते दम्यः खले व्रीहीन्। ६. स्खद स्खदने। स्खदनमिह हिंसा—स्खदते क्षुद्रः क्षमाशीलं, स्खदा। ७. क्षजि दाने गतौ च—क्षञ्जते खञ्जनः शुभफलं दृष्टः, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि। घटादिपाठादनुपधाया अपि दीर्घत्वं, क्षञ्जा। ८. दक्ष हिंसायां च। चकाराद्गतौ—दक्षते लक्ष्यकृतं कुरङ्गं व्याधः। ९. कप कृपायां। कृपेह दयाभावना—कपते कृपालुहृदयं दीनाननाथान्, कृपा। १०-११. कदि क्रदि वैक्लव्ये। वैक्लव्यमिह विक्लवीभवनं—कन्दते क्रन्दते वा कुमारी शोकेन। १२-१३. कद क्रद आह्वाने रोदने च—कदते क्रदते वा दूरादरातिं वीरः, कदा, क्रदा। केचिदमू एकयोगं कृत्वा वैक्लव्ये पठन्ति, नाह्वाने

रोदने च। १४. ञित्वरा संभ्रमे। संभ्रम इह शीघ्रमनुष्ठानं—त्वरते चतुरः कृतानि॥ घटादयः षानुबन्धाः। चतुर्दश धातव इह घटादयो लाघवार्थं षानुबन्धत्वेन अङर्थमभ्युपेताः॥ आत्मनेभाषाः (३१५)

१५. ज्वर रोगे—ज्वरति जनोऽजीर्णवान्। १६. गड सेचने। सेचनमिह क्षरणं—गडति गलति वा तैलं पात्रात्। लोकोपचारात् लकारस्यैव प्रयोगः। १७. हेड वेष्टने—हेडति हेमकाञ्च्या काचिज्जघनं, अहिडि, अहेडि, केचित् अहीडि। १८–१९. वट भट परिभाषणे—वटति भटति वा भटो रणाटव्यां, वटयति भटयति, वट वेष्टने भट भृतौ इत्येताभ्यां वाटयति भाटयति। २०. नट नृतौ। नृतौ इति क्तौ तलोपोऽसादेव ज्ञापकात्। अस्योभयत्र पाठः उभयरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव, नटयति नाटयति; केचित् नृतावित्यस्य स्थाने गतावित्ति पठन्ति। २१. ष्टक प्रतीघाते—स्तकति शस्त्रेण परं वीरः। २२. चक तृप्तौ च। चकारात् प्रतिघाते—चकति चक्रेण चक्रपाणिः रिपुचक्रं, चकति सुचरितेन सुतस्य पिता, तृप्यतीत्यर्थः। २२. कखे हसने—कखति खेलायां। २३. रगे शङ्कायां—रगति रोगी कुपथ्येभ्यः। २४. लगे सङ्गे च। चकारात् शङ्कायां—लगति रागः शुक्लवाससि। २५–२९. ह्रगे ह्लगे षगे स्थगे सम्वरणे—ह्रगति ह्लगति सगति स्थगति स्थूलो मेघः सलिलमाकाशे। कश्चित् ष्ठगे इति पाठं मन्यते। ३०. कगे नोच्यते। अस्यायमर्थो नोच्यते अनिर्दिष्टार्थोऽयं क्रियासामान्यवाची मानुबन्ध इत्यर्थः। कगेधातुरिह न पठ्यते भाषायामप्रयोगादिति, कश्चित् कगति काकः गच्छतीत्यर्थः। ३१–३२. अक अग कुटिलायां गतौ—अकति अगति वा नगेषूरगः, आगः, अग्निः। ३३–३४. कण रण गतौ। शब्दार्थयोः पुनरिह पाठो गतावेव ह्रस्वार्थः—कणयति रणयति वा निजावासं वसन्तः पथिकान्। ३५–३७. चण शण श्रण दाने—चणति शणति श्रणति वा प्रियमर्थिने सत्पुरुषः, चणकः, शणः, शाणः। ३८–४०. श्रथ क्नथ क्रथ हिंसार्थाः—श्रथति क्नथति क्रथति वा पार्थिवः साहसिकस्य। ४१. चन च। हिंसानुकर्षणार्थश्चकारः—चनति चौरं नृपतिः। ४२. वनु च नोच्यते। कगेवत् सामान्यक्रियावाची—वनति वनं वृकयूथः। ४३. ज्वल दीप्तौ—ज्वलति

युवतिहृदये कामानलो दयितविरहे, ज्वलः, ज्वालः। ४४-४५. ह्वल ह्मल चलने—ह्वलति ह्मलति वा गह्वरे सिंहः। ४६. स्मृ आध्याने। आध्यानं स्मरणं, तदेवायं मानुबन्धः—स्मरयति स्मरः कामिनीं कामुकस्य, अन्यत्र विस्मारयति सुहृदमविनीतं सम्पदागन्तुका। ४७. दॄ भये। दॄ विदारण इति क्रैयादिकस्य इह पाठो मानुबन्धार्थः न पुनः प्रकृत्यन्तरमनभिधानात्—दरयति दारुणो नृपतिः प्रजाः, भयादन्यत्र दारयति दारु वर्धकिना गृहस्थः। ४८. नॄ नये। अयमपि क्र्यादिपठितो मानुबन्धार्थं इह पाठः नृणन्तं प्रयुंक्ते—नरयति नरपतिममात्यः। ४९. श्रा पाके। श्रातिश्रायत्योरदादिभ्वादिपठितयोः पुनरिह पाठो घटादित्वार्थः—श्रपयति यवागूं सूपकारेण गृही। पाकादन्यत्र श्रापयति ग्रामं भृत्यं स्वामी। अनेकार्थत्वादयमिह गतौ वर्तते। ५०. मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा। एष्वर्थेषु जानाति मानुबन्ध इत्यर्थः—ज्ञपयति समितौ सामन्तं परवीरो मारयतीत्यर्थः, ज्ञपयति राजानं कविः सूक्तेन तोषयतीत्यर्थः, ज्ञपयति रूपं कामिनी कामुकान् दर्शयतीत्यर्थः, निशामनमालोचनं चक्षुर्जन्यज्ञानं ज्ञप मानुबन्धश्चेति चुरादौ स्वार्थे णन्तं पठिष्यति। मानुबन्धश्चेति वचनं पुनर्मारणाद्यतिरिक्तज्ञानमात्रेऽपि ह्रस्वार्थं। ५१. कम्पने चलिः—चलयति शाखां वातः, कम्पनादन्यत्र चालयति सूत्रं, विचारयतीत्यर्थः। यद्यपि चल कम्पने उक्तस्तथापि धातोरनेकार्थत्वादिदमुपपद्यते। ५२. ऊर्जने छदिः। छद संवरणे चुरादौ तस्य ऊर्जने बले प्राणने च मानुबन्धत्वं—छदयति वत्सं पयः, बलिनं जीवितं वा करोतीत्यर्थः, अन्यत्र छादयति गृहं गृही। ५३. जिह्वोन्मन्थने लडिः। लल विलासे जिह्वोन्मन्थने मानुबन्धः—ललयति जिह्वां व्यालः, अन्यत्र लालयति बालं पिता। जिह्वोन्मन्थनयोरिरिति पाठं मन्यमानेन ललयति शत्रुं विलोडयति तदाहननं मन्यते, जिह्वेति जिह्वाविषया क्रियोच्यते। ५४. हर्षग्लेपनयो र्मदिः। मदी हर्षे दैवादिकः एतयोरर्थयोर्मानुबन्धः—मदयति मित्रं सुजनो दुर्जनो वा। आभ्यामन्यत्र प्रमादयति दुर्दैवं विद्वांसमपि। ५५. ध्वन शब्दे। शब्द एव पठितोऽयं पुनर्मानुबन्धार्थं तत्रैव पठ्यमानो नात्र वृत्तिं साधयति—ध्वनयति साधुः कोकिलं, अन्यत्र ध्वानयति झल्लरीं वातः कम्पयतीत्यर्थः। घटादयो

मानुबन्धाः। ५६-६०. जनी जॄष् क्नसु रञ्जोऽमन्ताश्च। जनीति निर्देशः परमतानुवादार्थ एव—जनयति जन्यं भगवान्, जरयति जनमयोग्यचिन्ताभावः, क्नसयति कान्त्या भवनोदरं कलानिधिः। रञ्जेर्मृगरमण एव—रजयति मृगाना-खेटिकः, रमयति रमणीयता रामां, भ्रमयति चक्रं चक्रपाणिः। ६१-६४. ज्वल ह्वल ह्मल नमोऽनुपसर्गा वा—ज्वलयति ज्वालयति वा जातवेदसं यायजूकः, ह्वलयति ह्वालयति ह्मलयति ह्मालयति वनितां वातः, नमयति नामयति वा पल्लवं वायुः। सोपसर्गत्वे नित्यं प्रज्वलयतीत्यादि। ६५-६८. ग्ला स्ना वनु वमश्च। एते अनुपसर्गाः सन्तो मानुबन्धा वेत्यर्थः—ग्लपयति ग्लापयति वा आतुरं चिराय रोगः, स्नपयति स्नापयति वा बालां माता, वनयति वानयति वा धनं भृत्यं स्वामी गमयतीत्यर्थः, वमयति वामयति वाजीर्णमौषधेन भिषक्। सोप-सर्गत्वे प्रग्लापयति प्रस्नापयति उद्वनयति उद्वमयति। ६९-७१. न कम्यमिचमः। अमन्तत्वात् प्राप्ते प्रतिषेधः—कामयति तपस्विनमप्सरोभिरिन्द्रः, आमयति आतुरं रोगेण दुर्दैवं, आचामयति पानीयं गां गोरक्षकः। ७२. शमोऽदर्शने—शमयति रोगं पथ्याशिता। अदर्शन इत्येव—निशामयति रूपं कामिनी, यूनः दर्शयतीत्यर्थः। केचित् नञ्वृत्तिमिच्छन्तो विपरीतमुदाहरन्ति। ७३. यमोऽपरिवेशने (घणे, रमा)। परिवेशनं अन्नादेरुपसमर्पणं—नियमयति राजा दुर्वृत्तान्, परिवेशने तु—यामयति श्राद्धे ब्राह्मणेभ्योऽन्नादिकं पत्न्या दानपतिः। नञ्वृत्तौ विपरीतमुदाहरणं। ७४. स्खदिरवपरिभ्यां च। स्खदयति अवस्खदयति परिस्खदयति पक्षे धात्री स्थिरयतीत्यर्थः। नियमः किं—प्रस्खादयति, नञ्वृत्तौ विपरीतमुदाहरणं। ७५. फण गतौ। अस्मिन्नर्थेऽयं धातुर्मानुबन्धश्च—फणति फणी विवरं, फणयति तं विषवैद्यः। गतेरन्यत्र फाणयति फाण्टम् अनायासेन जनयतीत्यर्थः। वृत्॥ वृत्करणं घटादयो मानुबन्धा इति परिच्छेदार्थं। एते पञ्चविंशतिः परस्मैभाषाः॥ ज्वरप्रभृतयः फणपर्यन्ताः परस्मैपदिन इत्यर्थः। ७६. राजृ दीप्तौ—राजति-ते राजानमुपनाथन् उभयतोभावः। अयमुभय-पदीत्यर्थः। ७७-७९. टुभ्राज टुभ्राश (श्र, रमा) टुभ्लाश दीप्तौ। भ्राजते भ्राशते भ्लाशते भं नभसि। भ्राशभ्लाशोः पक्षे यन्। आत्मनेभाषाः। एते त्रय आत्मने-

पठित इत्यर्थः। केचिदमीषां भ्रस्नुबन्धत्वमाहतमन्तः, तदिहासम्मतं। भ्राजादीनां प्रतिपदमेव ह्रस्वविकल्पविधानात्—अवभ्राजत् अविभ्राजत् अवभ्राशत् अबिभ्राशत्। भ्नाशेस्तु अवभ्नाशदित्येव। भ्राजथुरित्यादि टुनुबन्धत्वात्। ८०-८२. स्यमु स्वन ध्वन शब्दे—स्यमति स्वनति ध्वनति वा शङ्खः संग्रामे, स्येमतुः सस्यमतुः। दण्डकपठितस्य ध्वनेरिह पाठोत्यकिञ्चित्कर इत्यस्माकं। केचिद् ध्वनितं तम इत्यपीच्छन्तो व्याचक्षते स्वनिसहचरितस्यैव ध्वनेरिडभावो नान्यस्येति। एतत् तु वाजिविषाणधनुषो महार्घतासाधनसाधीयो धीमतां मतिरतिदूरमेव नाव-मन्यते। ८३-८४. षम ष्टम वैकल्व्ये—समति स्तमति वा शोकेन कातरः। ८५. ज्वल दीप्तौ—ज्वलति वह्निस्तृणपुञ्जे, ज्वालः, ज्वलः। ८६. चल कम्पने—चलत्यम्बरं वातेन, चालः, चलः। ८७. जल धान्ये। धीयते जीवोऽनेनेति धानं, तस्य भावः जीवनोपयोगिक्रियोच्यते—जलति जनान् जीवयतीत्यर्थः। धीयते आच्छाद्यतेऽनेन तस्य भाव आच्छादनक्रिया—जलति जालेन मत्स्यान् जालिकः। धान्य इति केचित् घनीभवने, जडं जलं जालं। ८८-८९. टल ट्वल वैक्लव्ये—टलति ट्वलति वा कालेन त्रिभुवनं। ९०. ष्ठल स्थाने—स्थलति जलापगमे जलप्लुतं पुलिनं, स्थलं-ली, स्थालं। ९१. हल विलेखने—हलति खिलं सीरेण कृषकः, हलं हला हालाहलं। ९२. णल गन्धे—नलति नलिनं नलिन्याः सुगन्धीभवतीत्यर्थः, नडः-लः, नाला-लं, परिणलति। ९३. बल प्राणने—बलति प्राणेन धान्यं जीवतीत्यर्थः। ९४. पुल महत्त्वे—पोलति पुलिनं शरत्काले महद्भवतीत्यर्थः। ९५. कुल संख्याने बन्धुषु च—कोलति कुलालः कुम्भान्, गणयतीत्यर्थः, कोलति कुलीनः, सर्वेषां बन्धुर्भवतीत्यर्थः बन्धुषु ज्ञातिषु वर्तमानोऽन्यत्राप्रयोगो गण्डवदिति केचित्, कुलं कोलः। ९६. हुल हिंसासंवरणयोः—होलति पादतले कोमलाङ्गीं धान्यशूकः, हुलं होलः। होलति कलानिधिं मेघः, संवृणीते इत्यर्थः। तुल इति केचित्, तु इति चापरे। ९७-१००. पल शल पत्लृ पथे च गतौ। हुलिरपि गतौ चकारात्—पलति शलति पतति पथति पत्रं वृक्षात्, पलं पन्थाः। १०१. क्वथे निष्पाके—क्वथति भिषगौषधफलकं निष्पचतीत्यर्थः, क्वथः क्वाथः। १०२. मथे विलोडने—

मथति दधिकुम्भमाभीरनारी, मथः माथः। १०३. टुवम उद्गिरणे—वमति वातकी भुक्तमन्नं। केचिदमुमुदनुबन्धं पठन्ति। तन्मते इडभावः, अस्माकं तु वमित इत्येव, अनिट्प्रयोगस्तु यथाकथञ्चित् आगमस्यानित्यत्वात्, वामकः वमः वामः। १०४. भ्रमु चलने—भ्रमति भ्रम्यति वा भ्रमरः, मिथ्याज्ञानेऽपि भ्रम्यति रजन्यां सुप्तिकथा। अशमादित्वात् न दीर्घः, अतएव विकल्पितो यन्, अन्यथोभय-पाठादेव उभयरूपसिद्धेः। बभ्रमतुः केचिदमुष्य एत्वमभ्यासलोपो नेति मन्यन्ते भ्रेमतुरित्यादि, तथा च भ्रेमुर्वल्गुरित्यादि, भ्रमः भ्रान्तिः। १०५. क्षर संचलने—क्षरति लक्ष्यादलक्षितस्य शरः। परस्मैभाषाः। १०६. षह मर्षणे—सहः साहः। विकल्पे नन्तेषु परस्मैपदिषु पाठात् सहतीत्यपि क्वचित्, तथा च प्रयोगः—सहति कलभेभ्यः परिभवं। १०७. रमु क्रीडायां—रमते बाला रेवत्या। आत्मनेभाषा। १०८. षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। विशरणं हिंसा गति-र्देशान्तरप्राप्तिः, अवसादनमाकुलाभावः स्थितो अव (प्र?) सन्नभावे च—प्रसीदति वासुदेवो भक्तप्रीत्या। १०९. शद्लृ शातने। शातनमिह पातनं—शीयते पत्रं पवना वृक्षात्, शीयते पत्रं वृक्षादित्यपि पतनं पातनं चास्य स्वार्थः। शशाद अशाशतत् शदुः शदः शादः। ११०. क्रुश आह्वाने—क्रोशति रुषा कषायितो हि शत्रुः, क्रुशः क्रोशः। १११. कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु—संकोचति कमलं रविरश्मिविगमे, प्रतिष्टब्धं भवतीत्यर्थः। अस्मिन्नेव प्रायो वृत्तिरुदाहरणं च। ११२. बुध अवगमने—बोधति बुद्धिमान् सकलशास्त्रं। ११३. रुह जन्मनि प्रादुर्भावे—रोहति केदारे यवाङ्कुरः। आङ्पूर्वोऽसौ आक्र-मणे वर्तते, अवपूर्वोऽधःपतने। ११४. कश गतौ—कशति काश्मीरं बणिक्। निमूलसमूलयोः कशः निमूलकाशं कशति, सर्वकुलाभ्रकरीषेषु कशः इति सर्वं-कश इत्यादि। वृत्। ज्वलादिसमाप्त्यर्थं वृत्करणं ते पुनस्त्रिंशत्।

१. हिक्क अव्यक्ते शब्दे—हिक्कति-ते कलभः, अव्यक्तं ध्वनति तरुण-हस्तीत्यर्थः। २. धावु गतिशुद्ध्योः—धावति-ते वीरो रणे रणोत्सुकः। सामान्यपठितस्यापि विशेष वृत्तिरभिधानात्—धावति वासो धौतकारः शोधय-तीत्यर्थः, धावति ताम्रमम्लेन शुध्यतीत्यर्थः। ३-४. अन्चु व्यय गतौ—

अञ्चति-ते न्ययति-ते वाराणसीं तीर्थिकः। केचिदिह अचु गताविति पठन्ति—अचति-ते। ५. अस दीप्तिग्रादानयोश्च, चकाराद् गतौ—असति-ते खद्योतस्तमिस्रायां। धातूनामनेकार्थत्वात् सत्तायामपि, तथा च—लावण्यमुत्पाद्य इवास यत्न इति। ६. वेणृ ज्ञानचिन्तानिशामनेषु च, चकारात् प्रकृतायां गतौ—वेणति-ते वैणविको वेणुं, वादयितुं जानातीत्यर्थः, वेणी। ७. टुयाचृ याच्ञायां। याच्ञा दातुं प्रेरणा—याचति-ते चमूरुनयनां रतिं मानदः। ग्रहीतुं प्रेरणायामपि—याचति वित्तं गुरवे शिष्यः। याचयुः डुनुबन्ध इति केचित्, याचित्रिमं। ८. रेटृ परिभाषणे—रेटति-ते बटुर्वयस्येन, मिथ आलापयतीत्यर्थः। ९-१०. चते चदे याचने च। चकारात् परिभाषणे—चतति-ते चदति-ते वा विद्यां गुरुमभियुक्तः, चतुरः चत्वारः चातकः। ११. प्रोथृ पर्याप्तौ—प्रोथति-ते प्रोथं वराहस्य भद्रमुस्तमुत्पाटयितुं। १२-१३. मिदृ मेदृ मेधाहिंसयोः—मेदति-ते दीनमसाधुः हिनस्तीत्यर्थः। मेधायां मेदति शास्त्रार्थं मेधावी, धारयतीत्यर्थः। १४. मेधृ सङ्गमे च। चकारात् पूर्वयोः—मेधति-ते मित्रं मित्रेण, संगच्छत इत्यर्थः, मेधा मेधिः। १५-१६. णिदृ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः—नेदति-ते दयालुः कापटिकं। १७-१८. शृधु मृधु उन्दे—शर्धति-ते मर्धति-ते वा मूर्धा तैलेन क्लिद्यतीत्यर्थः, शृधुः मृधुः मृधः मृधा। १९. बुधिर् बोधने—बोधति-ते बुधः। बुध अवगमने इति पूर्वपठितस्य प्रयोजनं मतान्तरे कर्त्रभिप्राये परस्मैपदं। केचित् पूनर्गत्यर्थस्य अबुधत इत्यादिप्रयोगनिरासार्थं। २०. उबुन्दिर् निशामने। निशामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत्—बुन्दति-ते वास्तविको ग्रामकार्यं, बुद्धः। २१. खनु अवदारणे—खनति-ते खातं कौद्दालिकः, चख्ने खायकः, शिल्पी चेत् खनकः। २२-२३. झष चावृ आदानसंवरणयोः—झषति-ते जालिकः झषान् आदत्ते संवृणुत इत्यर्थः, चीवति-ते वल्कलं वानप्रस्थः गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः। २४. चायृ पूजानिशामनयोः—चायति-ते प्रतिमां माङ्गलिकः पूजयति निशामयति वेत्यर्थः। २५-२६. दासृ दाशृ दाने—दासति-ते दाशति-ते वा समुद्रं दानपतिः, दाशो दानपात्रं। २७. भेष भये। भेषति-ते वृकेभ्यो भीरुः। २८. भ्रेषृ चलने—भ्रेषति-ते विरुद्धवादी न्याय्यपथात्। २९. पष

बाधनस्पर्शनयोः—पषति-ते पीडा आतुरं। स्पष इत्येके, तालव्योऽयमित्यपरे। ३०. लष कान्तौ—अभिलषति-ते विलासी कामिनीं, पक्षे यन्। ३१-३२. चष भक्ष भक्षणे—चषति-ते भक्षति-ते बुभुक्षुरोदनं। भ्लक्ष इत्यपरे। ३३. कष हिंसायां—कषति-ते दिवसे उलूकं काकः; विकाषी, विकष्वरः, तत्र कश गताधित्यपरे। ३४. माह्ह माने—माहति-ते महीतले न यशो यशोधनस्य। उदनुबन्ध इत्यपरे। ३५. गुहू संवरणे—निगूहति-ते परदोषं गुणवान्। ३६. हृञ् हरणे। हरणं देशान्तरप्रापणं—हरति-ते भारं ग्रामं भृत्यः। अपनयनमात्रेऽपि—हरति चौरो धनं। पादहारक इति कर्मणि नूपुर उच्यते, कवचहरः, हृतिहरिः, नाथहरिः। ३७. भृञ् भरणे। भरणमिह पोषणं पूरणं वा—भरति-ते भृत्यं स्वामी, भरति कुम्भं भृत्यो वारिणि। ३८. अलञ् भूषणपर्याप्तिवारणेषु—अलति-ते बालामभिसर्तुं सखी, भूषयति निवारयति वेत्यर्थः। पर्याप्तावकर्मकोऽयं—अलति बाला वल्लभमभिसर्तुं। ३९. धृञ् धारणे—धरति-ते धरां धराधरः, पतितुं न ददातीत्यर्थः। ४०. णीञ् प्रापणे—नयति-ते नायकः परबलमनुक्षणं क्षयं। प्रपूर्वोऽयं करणे—प्रणयते शास्त्रं मुनिः, विपूर्वोऽयं शिक्षायां—विनयते शिष्यं गुरुः, उपपूर्वोऽयं वेदधारणायां—उपनयते पुत्रं पिता, अपपूर्वोऽयं खण्डने—अपनयते क्रोधं साधुः। ४१. दान अवखण्डने—अवदीदांसति-ते परपक्षं वादी। केचिदार्जवे सनमिच्छन्ति—दीदांसति दारु वर्धकिः, ऋजूकरोतीत्यर्थः, दीदांसयति, दीदांसिषति। ४२. शान तेजने—शीशांसति-ते खड्गं कर्मकारः। अवदानयति निशानयतीति कश्चित्, अस्माकं तु दो अवखण्डने शो तनूकरण इत्येताभ्यां युडन्ताभ्यां साधनीयं। ४३. डुपचष् पाके। पाक इह विक्लित्यनुकूलो व्यापारः—पचति-ते तण्डुलान् शूपकारः, पाक्यः, पचेलिमः, पचः, पक्त्रिमः, पचा। ४४-४५. भज श्रिङ् सेवायां—भजति-ते कृष्णं योगी, श्रयति-ते वा। ३६. रञ्ज रागे। राग इह वर्णान्तरापादनं आसक्तिर्वा—रजति-ते वस्त्रं कुसुम्भेन रजकः, रजति रमायां रमणः आसजतीत्यर्थः, रजनी रज्जुः। ४७. शप आक्रोशे। आक्रोशो गालिदानं—शपति-ते शिशुमसहनः। शपथे शप इत्यात्मनेपदं—शपते आत्मानं देवदत्ताय

कुमारो। ४८. त्विष दीप्तौ—त्वेषति-ते वा तपनस्तपागमे। दानिरसन-योरप्ययमित्येके। ४९. यज देवपूजासङ्गतकरणदानेषु—यजति-ते देवान्, यजति सज्जनं साधुः मित्रीकरोतीत्यर्थः—यजते पशुना रुद्रं, रुद्राय पशुं ददातीत्यर्थः। ५०. डुवप् बीजतन्तुसन्ताने—वपति-ते बीजं क्षेत्रे कृषकः, वपति वस्त्रं तन्तुवायः, उप्तिमः, वप्रः। ५१. वह प्रापणे—वहति-ते गाणां ग्रामं गौः, वह्नं, शकटं। ५२. वेञ् तन्तुसन्ताने—वयति-ते तन्तुं तन्तुवायः, विवासति, वावायते। ५३. व्येञ् संवरणे—संव्ययति-ते वसनेन जघनं युवतिः, समव्यासात्। ५४. ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। स्पर्धा अन्योन्यमभिभवः परिभवेच्छा वा—आह्वयति-ते मल्ला मल्लं परस्परं अभिभवतीत्यर्थः, आह्वयति दूरादाखेटिकः, आकारयतीत्यर्थः, जुहूषते, जाहूयते। उभयतोभाषाः। हिक्कादयो ह्वेञ्पर्यन्ता उभयपदिन इत्यर्थः; ह्वेञ्प्रभृतयः समाहारानुबन्धा न स्वीक्रियन्ते मुनिभिः तदनुरोधादेव भाषायां ञकारकरणं प्रपञ्चितमाचार्यपादैरित्याधेयं। ५५. वह व्यक्तायां वाचि—वहति विद्वान् सूनृतं मित्राणि। ५६. वस निवासे—वसति साधुः सज्जनसमाजे, वास्तव्यः। केचिदमुं वदेः पूर्वं पठन्ति। ५७. टुओश्वि गतिवृद्ध्योः—श्वयति श्वा पिण्डमत्तुं, श्वयति शशो शुक्लपक्षे अनुदिनं, शुशावयिषति, शिश्वाययिषति, श्वा। वृत्। वृदिति गणसमाप्त्यर्थं परस्मैभाषाः। वदवसश्वयः परस्मैपदिन इत्यर्थः। इति दुर्गसिंहोक्तगणवृत्तौ उत्सर्गिकान्विकरणा भ्वादयः समाप्ताः।

(१) सत्ताऽह्विविष्ठहिंसिच्छिश्रयने स्थानासने भाषणे लज्जाजीवनरोदने च हदने नृत्ये विलासे क्रुधि। ग्रासस्पन्दनिवासशोषमरणस्पर्धाविहारेष्वपि ज्ञाती धातुरकर्मकः क्षयमदोद्वेगप्रकम्पेष्वपि। (४) अनेनैव अच्युतो रामेण व्युत्पादितः। (१०) गतिरिहोत्तरदेशनं योगोऽर्थो न तु तत्फलस्पन्दो गौरवादिति मखनः अन्यस्तु स्पन्दविशेष इत्याह। (२७) अयं त्यादीन् नोत्पादयतीति धातुपारायणं। (२८) भट्टौ तु त्यादावपि विकल्पं दर्शितः, प्रणिनिन्दिष्यति नो भूय इति धातुप्रदीपः। (३०) ह्लादनं सुखं। (३१) तुदि चेति दामोदरः, तुन्दति तुन्दं। (३६) ग्रथीकरणं वा योगान् ग्रन्थति सत्येनेति हलायुधः। (३७) फक्कति खलः खञ्जो वा असद् व्यवहरति, शनैर्गच्छति। (५१) ईङ्खति नायमस्तीत्यन्ये। (७५) ओष्ठ्योऽयं वकार इत्येके। (७६) चाद वर्जने चेति गोविन्दभट्टः। (७८) मथि मखने इत्येके। (८९) म्लुन्चु। (९५) ग्लोचति गत्यर्थमपीमं केचित् पठन्ति। (१०२) आकर्षणमिति भट्टमल्लः आञ्छति धनुर्वीरः। (१०६) मुमूर्छं सख्यं रामस्य। (१०८) पवर्गपञ्चमादिरिति विलोचनः। (११०) रामस्तु विवाशो लोप इति आचष्टे; विपाश इति पाठे विपाशो बन्धनमिति वोपदेवः। (११८) षर्जं अर्जनमलब्धस्य लाभ इति

न्यास:। (१२५) नजर्लं। (१२७) कुत्सितं तीजति कुतुकं। (१४२) मुजि मुञ्जति मुञ्जः गजि गञ्ज इत्येके सुरभि गंजगञ्जनीयोऽस्तीति गोवर्धनः। (१४५) निपातनात् घोतकमिति त्रिलोचनः। (१४६) चित्तसंमोह उन्मादनं मेढ़ इति केचित्, आर्जविर्त। (१५२) विस्मरणं विभेद इति रामः। विस्मरणं विकास इति चतुर्भुजः। अस्यापि गोविन्दभट्टेन घटा प्रतिपादिता। (१५९) अतिरिक्त पोषणं, कर्ममूल्यमिति गोविन्दभट्टः। (१६१) काङ्क्षायामिति गोविन्दभट्टः, आह च काङ्क्षा व्यथानुभव: अभिलाषोऽपोति केचित्। (१६२) नृतिर्नर्त्तनं। (१७२) कट—तुर्यस्वरा बन्धोऽयमित्येके······एतदनन्तरं ईठ विबाधायामित्येके। (१७७) टवर्गप्रथमान्तोऽयमिति धातुप्रदीप:. कुण्ठति। (१७९) चुटि इत्येके। (१८४) उकारशून्यः स्फट इति पठन्ति अस्मात् स्फटा फणा इति सुभूतिः। (१८६) स्थौल्यमङ्कहहिः (क) र (ब?) ठ इति मैत्रेयः। (२०१) भाव एवास्पदं लब्ध्वो विकारी हाव उच्यते इति साहित्यदर्पणः। (२०२) समन्ताद योग इति गोविन्दभट्टः। (२०३) क्रीडते नागराज इति क्वचित्पिलिखकेऽपपाठः। (२०७) कत् कर्कशं जलमिव कज्जलं। (२०८) यन् महिमाप्याह नाम्नः सत्यप्रधानस्य धातुकारोऽत्र एव हि। शब्दवक्त्रकदेशादि धोत्वर्थत्वमवोचत इति, क ; यत्र यत्र द्रव्यनिर्देशस्तत्र तत्समवेता क्रिया लक्ष्यत इति रक्षितव्याख्या, ख। (२१७) दन्त्यादिरित्येके। च इत्युणादौ दुर्गसिंहः सचति तुन् सक्तवः। (२२७-९) षिभु षिम्भु इत्येके सेभति सिम्भति। भर्भति पवर्गचतुर्थान्तोऽयमिति रामः। अकारान्तोऽयमिति भारद्वाजीयाः। (२३०) शुभ शुम्भ। शोभति नायमस्तीति केचित्। भासने द्वाविति रामः। तच्चिन्त्यं दन्त्यादी इति द्राविडाः। (२४०) सर्वति मूर्धन्योपदेशोऽयं। (२४५) अर्दनमिह हिंसा याचनमित्यपरे। (२५०) वण परीक्षायां ववणतुः ववणरित्युदाहृतं मैत्रेयेण, तच्चिन्त्यमिति वर्णदेशना, वस्तुतस्तु दन्त्योष्ठ्यादिरप्ययमिति वीपदेवः। (२५७)—श्रोणृ श्रोणृ संघाते। श्रोणति श्रोणिः। श्रोणति धनमुद्योगी स्तूपयतीत्यर्थः। तुडृ तोडने—तोडति मल्लो मल्लाङ्ग भनक्तीत्यर्थः। तोडनं द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः। (२६१-२६२) रोडृ लोडृ स्थाने रौडृ लौडृ इत्येके। (२६४) वन धातुरवापीति धातुप्रदीपः। (२६५) चचाम मधु माध्वीकं। (२७१) पञ्चमस्वरानुबन्धोऽयमिति धातुप्रदीपः। (२७८) हर्यं क्रान्तौ (क्लान्तौ, ख) च, क। (२८०) (अत्र मविर्न पठ्यते रमानाथेन प्राक् पठिष्यत इति)। (२८१) पराभ्युदयासहिष्णुत्वमीर्ष्या भार्यादि दोषाद्यसहनत्वमिति कश्चित्। (२९१) प्रतिष्टम्भो जडीभावः—पोलति शिशुः। (२९७) अन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः। (३००) वाल्मीकिः फलति स यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः। (३०३) हावकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः। (३१२-४) वेल्लति। नायमस्तीति दुर्गत्रिलोचनौ।·· ···तिल्ल इत्यपि केचित्। (३१८) श्वल। श्वल इति चान्द्राः। (३२०) खोर्ऋ इत्येके। (३२३) दीर्घोपधोऽयमिति गोविन्दभट्टः षीवति। (३३४)* पञ्चम्याः प्रथमपुरुषस्यैकवचनबहुवचने भाषायामस्य नाभिधीयेते। तत्र च प्रयोगोऽस्ति लन्योरेवेति संप्रदायः। भाष्यादावनुक्तत्वात् न तत् सङ्गच्छत इति शरणदेवः। किन्तु तुस्थाने तातङ् दृश्यते भावगम्यनयः कोऽपि जयताद् वाग्गोचरः। द्विवचने तु "बाहू प्रियाया जयतां मृणालमिति" नैषधं। (३३५) प्राणधारणे बलपाठस्तु कुसम्प्रदायविजृम्भितं। (३४०) ऊर्वति नामिनो र्वोरित्यादिना दीर्घः लक्ष्यस्थित्या क्वचित् न भवति अपि उर्वं इति गोविन्दभट्टः। (३४८) ह्रस्वमध्यः पवर्गीयवकारः अमरादिषु पाठात्। (३६५)

---

* वचेरन्त्यान्तृशन्तृन्भिः प्रयोगो नाभिधीयते। जयते र्नास्ति पञ्चम्या उत्तमः क्वचित् इति दशबलकारिका।

अस्येव बुवृणं व्युत्पादितं वर्णदेशनायां। (३६९) दन्त्योपदेशोऽयमिति गोविन्दभट्टः। (३७१) अवान्तरं "मच संघाते," मच इत्येके मचिका, तच त्वचने त्वचनं संवरणं—तचति कायं वर्मणा भटः। (३७२) वच्च्य इति क्षीरस्वामी दन्त्योपदेशोऽयमिति गोविन्दभट्टः। (३८०) चूषा वरत्रा। (३८४) दन्त्योपदेशोऽयमिति क्षीरभट्टः, तालव्यादिरपीति वोपदेवः। (३९८) अन्तस्थादिरिति वर्णदेशना। (४०३) अनिट्सूत्रे विधिः सामान्येन गृह्यते इति टीकाकारः, अतः पञ्चमस्वरानुबन्धो नास्तीति लभ्यते। (४०६) अयमोष्ठ्यादिरिति काशीखण्डे गङ्गासहस्रनाम्नि व्याससमयः 'हस्तिकर्णी हव्यजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना' इति। (४१६) अलीके। अयमेव पाठो गोविन्दभट्टसंमतः। (४२२) जत्सं। (४३१) पेस्रस्थाने वेस्र इत्येके वेसरः। (४४०) दृह्दृंहति अनुबन्धशून्योऽयमित्येके दर्हति। (४४१) शब्देऽप्ययं बृंहितं करिगर्जायां शब्दमात्रेऽपि कथ्यते इति शब्दमहार्णवः। (४४३) एकारान्तानामाकारान्तत्वं कृत्वा दिवादौ पाठे सिध्यत्यपि प्रयोगे भ्वादिपाठ एव ज्ञापयति गणकार्यमनित्यं अतो विकरणानुत्पत्तौ अयधातोरात्मनेपदानित्यत्वात् ध्यै व्यं ग्लेऽय इति यलोपे एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवति इति सिद्धमित्याह, अन्ये तु स्वरभेदार्थमाहुः। (४४८) विनाशः कान्तिश्च इति गोविन्दभट्टः। (४५५-५६) शब्दसंघातयोः। संघातः समूहः शब्दसंघातयोर्धात्वोः स्त्यायतीति भट्टमल्लः। (४५७) स्थिरीभवनमिति भट्टमल्लः। (४६०) षषोपदेशोऽयमिति भीमः। (४६५) षो नपरः षोपदेशोऽयमिति धातुप्रदीपादयः। (४७०) अग्निस्फुरत्कृतौ च। (४७६-४७७) आह मणिकण्ठः प्रयत्नविशेषश्चिन्ता ज्ञानविशेषः स्मृतिः। भेदानादरणादिकार्यतोक्ता। (४७८) वरणे। वरणं स्वीकारः स्थगनं चेति गोविन्दभट्टः। (४७९) स्रु। (४८४) भ्वादिपाठ एव सिद्धावस्य भुवादिपाठः श्रु वः श्र्वेत्यस्यानित्यत्वं बोधयति, तेन लिङि श्रवेत इति पारायणिकाः। श्रवति राघमनिस्वनमाहृत इति योगश्च। (४८५) तालव्यादिरयं। (४९२) मूर्धन्यवर्गतृतीयान्त इत्येके। (४९४) वर्ग्यादिरयमित्येके। (४९७) गतावित्येके। (४९८) जयत्येवं विजयते जयत्यभिभवत्यपीति भट्टमल्लः।

(२) ऊष्मचतुर्थमध्य एव पाठः। कवर्गचतुर्थमध्यस्तु शङ्कां जनयति स्पर्धावर्षणयोरुक्तः संघर्षः शब्दवेदिभिरिति व्याडिः। (४) विलोटने। विलोडने इत्येके। (६) स्कुदि। (७) श्विन्दते श्वेतते श्रोणि स्युः शुक्लत्वेऽवदायतीति भट्टमल्लः। (१०) जाड्येऽपि चान्द्रादयः। (२०-२१) वृत्तिकारस्तु दीर्घं विदधाति कूर्दते खूर्दते। वररुचिस्तु पूर्वसूत्रे उपधाग्रहणमिहार्थं तेन नामिनो र्वोरित्यादिना प्रकृतिव्यञ्जने दीर्घो न स्यात् कुर्दते खुर्दते इत्याह। (२८-२९) भासने। भासने दीप्ताविति भट्टमल्लादयः। (३२) दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः इति चञ्चिङी ह्यनुबन्धकरणादात्मनेपदमिति केचित्। अन्ये तु आशिष्येव नाथ इत्यात्मनेपदं नेदं नियमार्थं किं तर्ह्यनुदात्तानुबन्धलक्षणात्मनेपदानित्यत्वं नित्यात्मनेपदार्थं तेनाशिषि नित्यं अन्यत्र विकल्पं ज्ञापयतीत्याह। वस्तुतस्तु याचनमप्याशंसाविशेष इति चन्द्रगोमिनोक्तं। मूर्धन्योपदेशोऽयमिति भाष्ये। (३४) श्रथ इत्येके। (३५-३६) चन्द्रगोमिना ग्रथ ग्रथि कौटिल्ये इति पठित्वा ग्रथते ग्रन्थते। अनेकार्थत्वात् संदितार्थत्वं चानयोः ग्रथितं ग्रन्थितमित्युक्तमिति सुभूतिः। (३८) शशीकक: शिग्रुककिंशुककोशकौशिति कप्फिणहाघरं शशीकक: कल्याणवर्मकः। (४५) अध्यात् शङ्कुलमिति पुरुषोत्तमः। (५३) एतदनन्तरं मकीति रामः मङ्कते। (६०-६१) तिक टिक। अनुबन्धशून्य इत्येके। (७०-३१) वेगगतिगमनारम्भौ वेति गोविन्दभट्टः गतिपर्याये भट्टमल्लोऽपि। बाहुलकादरः खत्वं च वङ्खरः। (७९) तृतीयस्वरानुबन्ध

इत्येके कथते। (८४) ष्टु च स्तोकः। (८८) कैश्चिदयं न पठ्यते। (९३) अयमोष्ठ्यादिरिति काशीखण्डे गङ्गासहस्रनाम्नि व्याससमयः वर्चस्करी बलवती बलीन्मूलितकल्मषेति। (९७) भाज। (९९) स्वन्ज। (११३) अधोऽर्थे हेठ इति धातुप्रदीपः। (११९) परिभाषण इति गोविन्दभट्टः। (१२०) मज्जने इति गोविन्दभट्टः। (१२९) हेडते त्यजतीत्यर्थं इति धातुप्रदीपः। (१४३) मेपृ गतौ इत्यपरः। (१४८) अधार्ष्ट्र्यं। (१५०) कत्थते स्तोमयति च श्लाघते श्लाडतेऽपि च। शीभते शल्भते शाठयते स्रः सप्त कत्थने इति भट्टमल्लः। वीभृ च। चात् कत्थने चीभृ इति पाणिनीयाः। रेभृ रभि अभि शब्दे। रेभते रम्भा इति विलोचनादयः। वर्णदेशनायां तु पवर्गीयोऽयं वकारः रामोऽप्यनेनैव हेरम्बो गणपतिरित्याह। अम्भते अम्भः। लभिरित्यन्ये लम्भते। (१५३-१५४) गावविनाम्नी गावशैथिल्यमिति गोविन्दभट्टः। जभीत्येके। (१५५) शल्भ कत्थने। (१५८) स्तम्भः क्रियानिरोध इति भीमः, स्तोभ इति गोविन्दभट्टः पठति, स्तोभो दीर्घःश्रिरिति व्याचष्टे च। (१६५) येस्तु स्तुत्यर्थस्य पणेरेवायाप्रत्यय इष्यते तन्मते जित्वा परीरम्भमथाधरोष्ठं पुनः पणस्वेत्युदिता भवेन इत्युत्तरकुमारे सामान्येन स्मरणात् मतमेतद नार्षमिति भागवृत्त्यादयः। (१६६) भट्टमल्लेन स्तौति स्तुते नुवति नौति पनायतीदं स्तुत्यामचत्यपि पणायति च स्तवीति इति परस्मैपदमुक्तं। (१७२) विलोचनस्त्विमं न पठति। (१७८) नयते रक्षणे गत्यां दयते तु तयोरपि। आदानदानहिंसासु इति नानार्थे भट्टमल्लः। (१८६) शलाका-कुशला शकालिख्ये ष्विति नलचम्पूयमकं। (१९१-१९२) आदानं ग्रहणं। अव्यक्तशब्दे इति चान्द्राः। (१९८) नीचं समङ्गमपि सेवति नीच एव, स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिनः इत्यादौ गणकृतानित्यत्वं। (२०४) पकारान्त इत्येके। प्लविरपि धातुरिति मैत्रेयः। (२०६) पर्ष इति प्राञ्चः। उणादौ पर्षत्। (२१४) उपपूर्वोऽयमौदास्ये इति वर्धमानः इ षाभावेऽनादरे चेत्यन्ये। (२२३-२२४) यथाक्रमं वृकघोटकयोः शब्दे। (२३०) नसा पचाद्याचीति धातुप्रदीपटीका। (२३२) श्रास इति गोविन्दभट्टः। (२४२) वर्णविपर्यासात् प्रवह्लिका। (२४९) गृहू ग्रहणे इत्येके ग्रहते ऋदुपध इत्येके गर्हते। (२५१) दन्त्योपदेशोऽयमिति शाब्दिकालङ्कारः। अयं तु प्रमाद इति कश्चित्। (२६०) जुङ इति पारायणिकाः। (२६५) जवनशोनवशोनसमीरण इति कप्फिणयमकं (२६७) विध्वंसनं संसनं तस्याभावः स्थापनमिति व्याख्याय अविध्वंसनमिति गोविन्दभट्टः प्राह। (२७०) वाहि मामघदुःखितमित्यादौ वायते इति वा क्विप् तत आयिलोपे रूपमिति दुर्घटवृत्तिः वातेवाचर इत्यर्थः। (२७४) विहायसाशब्द आदन्तोऽव्ययः तथा चाव्ययसूत्रे विहायसेति वियदर्थं इति विस्तरसूत्रं। (२७८) रामस्यमिहोत्सुक्यं निर्विचारप्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः। (२८४) स्नेहनं सेकः प्रीतिरप्येके। (२८७-२८९) पुनर्हननं वा। (२९३) तालव्यान्तोऽयमित्यन्ये। (२९४) मनृश्च। दन्त्योऽयमिति प्रमाद इति रामः। (२९७) अयमोष्ठ्यादिरिति काशीखण्डे गङ्गासहस्रनाम्नि व्याससमयः (व्रतरूपा वृत्तिरूपा बहुविघ्नविनाशकृत्)।

(१) नाघटन् घटतामियादित्यादिव्यक्तिविवेकप्रयुक्तिश्चिन्त्येत्येके। (२) चलने इति गोविन्दभट्टः। (८) शैव्य,वृद्धोर्घटादेस्तु दयते गतिहंसयोरिति भट्टमल्लः। (२३) बाहुलकादित्वं किखिर्वानरी। (२५) मैत्रेयादयस्तु चकारं न पठन्ति। (४२) अनेकार्थत्वेऽपि संभक्तिशब्दयोरर्थयो नं मानुबन्धत्वं वानयत्यपि गोविन्दभट्ट आह। (४३) अयं चलनेऽपीत्येके। (४६) आध्यानादन्यत्र अध्मारयदुपगीतिमिति गङ्गादासः। (४८) कैश्चिदयमिह न पठ्यते। (४९) गोविन्दभट्टस्तु श्रापयतीति खेदार्थं प्रत्युदाजहार। (५०) दान्तशान्तादिसूत्रे रक्षमतिना मारण-तोषणनिशामनेषु ज्ञा घटादिः इत्युक्तं। (५१) चालयन् सकलां पृथ्वीमित्युच्चाटनार्थः। (५२) उन्मत्थनं पीडा

उत्क्षेपणं च। (५३) उल्ललयांचकारेति माघः वल्लभस्तित्यादिप्रयोगेष्वगणपठितो धातुरित्याह। (५४) ग्लपनयोः। ग्लपनं हर्षक्षय इति वर्धमानः। (५५) श्रवणानन्तरं स्नीऽवतंसी वा। स्नानयति स्नयति पुस्पं बालः। (७५) इह दल वल स्खल चप त्रपाश्च दृश्यन्ते इति कुलचन्द्रः। (७७-७९) वररुचिवृत्तौ तु त्रयाणामेषामपि विकल्पो दृश्यते, तन्मते श्राश्नाश्नावपि न ऋदनुबन्धौ। (८७) धनस्य भावो धान्यं समद्धतीति गोविन्दभट्टः। (९२) गन्धोऽर्दनमिति गोविन्दभट्टः। (१०३) उर्हं सुस्तव रुधिरमिति साधु नञोषत्प्रतिषेधादिति वररुचिः क्वचित् वमिः प्रकृत्यन्तरमोष्ठ्यादिरित्यन्यः। (१०४) जुखादावस्य पाठो लिपिभ्रमज एवेति विस्तरवृत्तिः। (१०५) मोचने सकर्मकः स्रवणेऽकर्मकः। (१०७) अनुबन्धशून्य इति धातुप्रदीपः। (११४) कसः। तालव्यान्तोऽयमिति नन्दिचतुर्भुजौ।

(१) हिक्कति हिक्कतीत्येतौ हिक्कायामिति भट्टमल्लः। (३) अञ्चु पूजने इति प्राचीनानां पाठः। (५) मूर्धन्यान्तोऽयमित्येके। (६) अथ वेणति चिन्तानिशामनगतिवादित्रग्रहणेष्विषु इति भट्टमल्लः, वादित्रं मुरजादि तस्य ग्रहणमित्यर्थः। (९-१०) गोविन्दभट्टस्तु चते चदे च याचने इति प्रकृतिसम्बन्ध एव चकारः पूर्वधात्वपेक्ष इति तेन रेट्ट धातु र्याचनेऽपि। (११) पर्याप्तिः सामर्थ्यं परिपूर्णतेति गोविन्दभट्टः, भट्टभास्करेण तु हिंसार्थत्वमप्यस्योक्तं। (१२-१३) दन्त्यवर्गद्वितीयान्तावित्येके। (२०) तालव्यवर्गप्रथमादिरित्येके, चुन्दति। (२२) क्षष। क्षषंति-ते स्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रविलोचनरामाः, तालव्यवर्गचतुर्थादिरिति दुर्गमैत्रेयौ। (२३) चीय इति धातुप्रदीपः। (२४) निशामनं चक्षुःसाधनं ज्ञानं। ज्ञावस्य नाभिधानं। (२८) गोविन्दस्त्वकारकधोत्य भयमनुवर्तयति। (३२) गोविन्दभट्टस्तु प्रच्छ इति पठित्वाऽपि प्रच्छो ह्रच्छ इत्युदाजहार, भ्रच्छ इति दुर्गः। (३३) कश। तालव्यान्तोऽयमिति रामः। (३९) धारणमिह धरणं इनः स्वार्थिकत्वात्। वर्धमानस्त्वस्यास्य पाठोऽपौराणिक एव धरतीति प्रयोगाभावात् जगद्विधीर्षुरित्यपप्रयोग एव इति प्रलपति। तन्न। नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिप इति नैषधे परीक्षायां परस्मैपदस्य दृष्टत्वात् अनेकैरङ्गीकृतत्वाच्च। (५४) गोविन्दभट्टस्तु स्पर्धायां वाचौति मन्यमानः स्पर्धाविषये वाचौत्याह। (५६) अयमोष्ठ्यादिरिति काशीखण्डे गङ्गासहस्रनाम्नि व्याससमयः वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः। (५७) शूनशूनानीनशदिति कप्फिणभ्यावरं।

१-२. अद प्सा भक्षने—अत्ति गुडं पोतः, प्साति तृणं गौः, पिप्सासति, पाप्सायते। ३. षस स्वप्ने—सस्ति स्वस्तिमान् सुखेन स्वपितीत्यर्थः। वश कान्तौ—वष्टि कष्टं न कश्चित्। ४. हन हिंसागत्योः—हन्ति परभटान् आहवे वीरः; गतावस्याप्रायिकः प्रयोगः। ५. द्युत्र अभिगमने—द्यौति द्यूतकारान् सभिकः, द्युवन्। ६. यु मिश्रणे—यौति यवागूं पयसा पिपासुः। केचिदमुमकर्मकमेव मन्यते, तदा यौति यवागूः पयसा मिश्रिता भवतीत्यर्थः। ७. णु स्तुतौ—नौति नायकं सत्कविः स्तुतिभिः। ८. क्ष्णु तेजने—क्ष्णौति खड्गं कर्मकारः निशानयतीत्यर्थः। ९. ष्णु प्रस्रवने—प्रस्नौति गौर्वत्ससन्दर्शनेन। १०-१२. टुक्षु कु रु शब्दे—क्षौति रौति कौति वा कोकिलः। सामान्यनिर्देशेऽपि कौतिः

शब्दमात्रे कुवतिरार्तस्वरे कवतिरव्यक्तस्वरेऽभिधानात्। १२. षु प्रसवे—सौति शवली धवलवत्सं। १३. इक् स्मरणे। अधिपूर्वस्यैवास्य प्रयोगोऽभिधानात् तथा इङ्इकावधिपूर्वाविवेति दुर्गसिंहः—अध्येति वधूरधिनाथस्य। ससीतयो राघवयोरधीयन्निति भट्टिप्रयोगस्तु अनेकार्थत्वादिङा समर्थनीयः। केचित् तु इक् स्मरण इत्यस्यैव अधीयन्निति इयादेशः यादेशः पुनर्न भवति इणवदिकोऽपीति अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वादित्याहुः। वस्तुतस्तु इण् गतिस्मृत्योरिति पाठे सिद्धे पृथगिकः पाठाऽनित्यार्थमादेशस्य। १४. इण् गतौ—एति नीतिमन्तं नृपलक्ष्मीः। १५. वी प्रजनकान्त्यसनखादनेषु। प्रजनो गर्भग्रहणं कान्तिरिच्छा असनमिह क्षेपणं (व्याप्तिर्वा, तदा तालव्यमध्यः) खादनमभ्यवहारः, चकाराद् गतिश्च, एतेषु यथाभिधानं प्रयोगः प्रत्येतव्यः—वेति गौः। १६. भा दीप्तौ। दीप्तिरिह उज्ज्वलभावः—भाति भास्कर उदयगिरिमारूढः। प्रतिपूर्वस्य योगे षष्ठ्यर्थे वा द्वितीया प्रतिभाति भवन्तमयमर्थः। १७. या प्रापणे। प्रापणमिह प्राप्तिरेव गत्यर्थान्तरं न पुनः प्रापणा—याति देवो यमुनां विहर्तुं। १८. वा गतिगन्धनयोः। गतिरिहानुद्दश्या अतो व्यापिका गन्धनं सूचनं—वाति वायुश्चलतीत्यर्थः, वाति वृष्टिवातां पिपिलिकापंक्तिः, सूचयतीत्यर्थः। १९. ष्णा शौचे—स्नाति तीर्थतोये तपस्वी। २०. श्रा पाके—श्राति यवागूं दरिद्रगृहिणी। द्रा कुत्सायां गतौ। (कुत्सायामिति गतिविशेषणं)—द्राति पङ्गुः निपूर्वो निद्रायां। २१. पा रक्षणे—पाति नृपतिः प्रजाः। २२-२३. रा ला आदाने—राति लाति वा खड्गं सिसंग्रामयिषुः गृह्णातीत्यर्थः। दाने इति केचित्। २४. दाप् लवने—दाति दात्रेण व्रीहीन् कृषकः, दिदासति। २५. ख्या प्रकथने—ख्याति आख्यानं कथकः, चाख्यायते। २६. प्रा पूरणे—प्राति पेटिकां पुस्तकेन शिष्यः पूरयतीत्यर्थः। २७. मा माने—माति भूमिं नलेन ग्रामणीः। वृत्। भादिसमाप्त्यर्थं वृत्करणं। २८. विद ज्ञाने—वेत्ति विद्वान् विषयदोषं ; संपूर्वोऽकर्मको रुधादिः। २९. अस भुवि। भवनं भूः सत्ता विद्यमानतेति यावत्—अस्ति वास्तविकः स्वस्तिमान्। ३०. मृजु शुद्धौ—मार्ष्टि मुखं जलेन धीरः। ३१. वच भाषणे—वक्ति सूक्तं विवेको, वचतीत्यादिप्रयोगादर्शनात् नोदाहृतं, वक्तु,

उल्का। ३२. रुदिर् अश्रुविमोचने—रोदिति रमणी विमानिता वल्लभेन। ३३. ञिष्वप शये—स्वपिति युवती कान्तेन सह। ३४. श्वस प्राणने—श्वसिति सम्यग्भिषक्प्रयोगादातुरः। ३५. अन च। प्रपूर्वस्य प्रायेण प्रयोगः—प्राणिति पुण्यवान् बहूनि वर्षाणि। ३६. जक्ष भक्षहसनयोः। भक्षणं भक्षः—जक्षिति राक्षसो नरशिरः। रुदिरित्यादिजक्षपर्यन्तो व्यवस्था। ३७. जागृ निद्राक्षये। नायं ऋदनुबन्धः जागर्तेरिति निर्देशात्—जागर्ति यामिको राजसदने। ३८. दरिद्रा दुर्गतौ। नायमादनुबन्धः दरिद्रातेरिति निर्देशात्। दुर्गतिरिहाकिञ्चनीभावः—दरिद्राति दुर्दैवहतकः, दरिद्रियति। ३९. चकासृ दीप्तौ—चकास्ति चामीकरालङ्कृता कामिनी, चिचकासिषति। ४०. शासु अनुशिष्टौ। अनुशासनं विनयनं—अनुशास्ति शास्त्रं शिष्यमुपाध्यायः। वृत्। शासपर्यन्ताः पञ्च जक्षादयोऽनभ्यस्ता अप्यभ्यस्ता इत्यर्थः। ४१. चकरीतं चेत्यके। चक्रीयतलुकि धातुरदादिः परस्मैपदीत्यर्थः, बाभवीति बोभोतीत्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः। भाषायां प्रायः प्रयोगाभावादाह इत्येके इति परस्मैभाषाः। अदप्रभृतयश्चर्करीतपर्यन्ताः परस्मैपादिन इत्यर्थः। ४२. चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। इकारोऽयमुच्चारणार्थो न पुन नागमज्ञापनार्थः। कश्चिदाह आत्मनेपदप्रयोजनोऽयामकारः अनुदात्तो ङकारश्चानुबध्यते ततश्चोभयानुबन्धेन अनेन अन्य एकानुबन्धा आनेत्यात्मनेपदा यथाप्रयोगमूहनीयाः—आचष्टे चतुरश्चारुकथां, कर्मणि आख्यायते, नृचक्षाः, विचक्षणः। ४३. ईर गतौ कम्पने च। पृथग्विभक्तिश्चकारश्च सुखार्थः। केचित् पुनः कम्पनस्यामुख्यत्वख्यापनार्थमित्याहुः-ईर्ते नर्तकी ललितपदं, ऐरिरत् ईरिरिषति। ४४. ईड स्तुतौ—ईट्टे पट्टुं नृपभटं। ४५. ईश ऐश्वर्ये। ऐश्वर्यं ईश्वरीभवनं अधीनीकरणं वा—ईष्टे सम्राट् पृथिव्याः पृथिवीं वा, ईशो लाङ्गलदण्डः। ४६. आस उपवेशने—आस्ते स्वस्थमना आसने, विद्यमानतायां पुनरस्य प्रायः प्रयोगः। ४७. आङः शास इच्छायां—आशास्ते स्वस्ति वास्तविकः। केचिदमुमुदनुबन्धं पठन्ति, तेषां आशशासत्, अस्माकं तु आसीशसत्। ४८. वस आच्छादने—वस्ते वस्त्रं स्नातः। ४९. कसि गतिशातनयोः। शातनमिह ध्वंसनं—कंस्ते स्म कंसं कृष्णः। ५०. णिसि

चुम्बने—प्रणिंस्ते तरुणीवदनं युवा। ५१. णिजि शुद्धौ—प्रणिंक्ते पात्रं पानीयेन पुमान्। ५२. शिजि अव्यक्ते शब्दे—शिंक्ते शशिमुख्या हंसकः, (शिञ्जिनी)। ५३. वृजी वर्जने—वृक्ते वृक्षं पक्षी। ५४. पृची सम्पर्के। सम्पर्कः संयोजनं—संपृक्ते पवनः पुण्यगन्धेन। संपृक्ते मधुना चूर्णं भिषगित्यन्तर्भूतेनर्थत्वात्। पृजात्येके—पृंक्ते, पिजि इत्येके—पिंक्ते। ५५. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने—प्रसूते सूतं गर्भिणी। ५६. शीङ् स्वप्ने—शेते शिशुः शय्यायां। ५७. इङ् अध्ययने—अधीते वेदान् ब्रह्मचारी। ५८. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः—आदीधीते अनधीनः परेषां। ५९. वेवीङ् वेतिना तुल्ये—आवेवीते विष्टिः परकर्म। केषाञ्चित् छान्दसावेतौ, शर्ववर्मणस्तु लोकप्रसिद्धशब्दान्वाख्याने विनिवेशितचेतसो दीधी-वेव्योरिवर्णयकारयोरित्याचक्षाणस्य मते भाषायामप्यवसीयेते। आङ्पूर्वयो-रेवानयाः प्रयोगः। ६०. ह्नुङ् अपनयने—अपह्नुते परवित्तं चौरः। आत्मने-भाषाः (१७)। ६१. द्विष अप्रीतौ—द्वेष्टि द्विष्टे वा पतिं भार्या। ६२. दुह प्रपूरणे। प्रपूरणमिह प्रक्षारणं मोचना इति यावत्—दोग्धि दुग्धे वा गां पयो गोपालकः। ६३. दिह उपचये। उपचयो वृद्धिभावः तत्करणं वा—देग्धि दिग्धे देहः प्रतिदिनम्, उपचितो भवतीत्यर्थः, देग्धि सौधं सुधया लेपकः, उपचितीकरोतीत्यर्थः। संपूर्वोऽयं संशये—संदिग्धे स्थाणौ पुरुषः। ६४. लिह आस्वादने—लेढि लीढे वा पद्म मधु मधुलिट्। ६५. ऊर्णुञ् आच्छादने—प्रोर्णोति प्रोर्णाति प्रोर्णुते वा रेणुभिराकाशं वायुः। ६६. ष्टुञ् स्तुतौ—स्तौति स्तुते वा देवं सत्कविः। प्रपूर्वोऽयमवसरे, संपूर्वोऽयं परिचये। (अत्र तु वृत्तिहिंसयोरिति केचित् पठन्ति)। ६७. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि—ब्रवीति ब्रूते वाग्मी सभायां मधुरं वचनं। विभाषिताः।

(६) अभिग्रणं इति केचित्। (९) शब्दमात्रे पठितोऽपि इञ्चिकाविषय एव। (१२) ऐश्वर्येऽपि केचित्। (१४) दार्घोऽपीति कल्पद्रुमः, नहि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिरित्यात्मनेपदं च दृश्यते। (१५) अशनं व्याप्तिरिति गोविन्दभट्टः। (१८) गतिरिह वायोरेव—पवते वाति वातस्य इति गत्यनुवृत्तौ भट्टमल्लः। गन्धनं हिंसेति रामः। टीकायामनेनैव वाशब्द आशङ्कितः। (१९) दन्त्योपदेशोऽयमिति कश्चित्। (२०) कुत्सागतिः पलायनमिति गोविन्दभट्टः। (२५) प्रथते इति गोविन्दभट्टसंमतः पाठः। संपूर्वोऽयं न प्रयुज्यते इति वर्धमानादयः, प्रयुज्यते इति भट्टमल्लादयः। (२८) अयमोष्ठ्य इति काशीखण्डे गङ्गासहस्रनाम्नि व्याससमयः—विद्या। वेगवती

वन्या ब्रह्मणी ब्रह्मवादिनी। (३१) प्रथमपुरुषबहुवचनमपीति संक्षिप्तसारमतानुसारिणः। (३६) केवलं विलोचनोऽव हृतमधीते। (५२) सामान्यतः पठितोऽपि भूषणानामिव शब्देऽभिधानात्। (५९) वेवीते वेतितुल्यार्थं इति भट्टमल्लः। (६२) प्रपूरणमिह रिक्तीकरणमिति धातुपारायणं। (६७) कथं विब्रूतिः कटके क्षता जनैरिति प्रयोगः उचाते अजे र्वीत्यव लाघवार्थमज इति वक्तव्यं अजेरिति इका गुरुनिर्देशो ज्ञापयति असार्वधातुकीयं कार्यमनित्यमिति सामान्यज्ञापकान्न वचादेश इति शरणदेवः। इदं तु रचितेनापि सूचितं ज्ञापकसमुच्चयेनापि लिखितं।

१. हु दाने—जुहोति हविरग्नौ कृष्णाय। दानमात्रपठितोऽपि देवतासंप्रदानकवह्न्यधिकरणवस्तुत्याग एव वर्तते। २. ञिभी भये—बिभेति व्याघ्रात् कातरः। ३. ह्री लज्जायां—जिह्रेति गर्हितं कुर्वन् धीरः। ४. पॄ पालनपूरणयोः—पिपर्ति रामो दीनं। ५. ओहाक् त्यागे—जहाति निजं तेजः परैरभिभूतः, चेक्रीयितलुकि न दीर्घः—जहाति, जहेति। ६. घृ क्षरणदीप्त्योः—जघर्ति घृतं क्षरति दीप्यते वा घरति भौवादिकत्वात्। प्रयोगस्त्वनयोरप्रायिक एव। ७. हृ प्रसह्यकरणे। प्रसह्यकरणं बलात्कारः—जहर्ति वित्तं एकाकिनो वर्त्मनि दस्युः। ८-९. ऋ सृ गतौ—इयर्ति तीर्थं वीतरागः, इयृयात् ऐयृम, ससर्ति। १०. भस भर्त्सनदीप्त्योः—बभस्ति निस्तेजसं सर्वः। ११-१२. कि कित ज्ञाने—चिकेति चिकेत्ति वा परवित्तं चतुरः। १३. तुर त्वरणे—तुतोर्ति तरुणी कान्तमभिसर्तुं, तुरितं, तोरितं। १४. धिष शब्दे—दिधेष्टि पटह आहवे। १५. धन धान्ये—दधन्ति धरणी, धान्यम् उत्पादयतीत्यर्थः, धान्यविषयभावना इह धान्यं। १६. जन जनने—जजन्ति जामूतः प्रावृषि, जजन्तः जनति। छान्दसोऽयमुच्यते परैः। ऋसृवर्जं घृप्रभृतयश्छान्दसा इत्येके। परस्मैभाषाः। १७. णिजिर् शौचपोषणयोः—नेनेक्ति नेनिक्ते वा पत्रं पुत्रं वा पिता। १८. विचिर् पृथग्भावे—वेवेक्ति वेविक्ते वा पिकः काकात्, विवेकः। १९. विषॢ व्याप्तौ—वेवेष्टि वेविष्टे वा दिशो वर्षासु मेघः, विष्णुः। २०. डुदाञ् दाने—ददाति वित्तं दाता द्विजेभ्यः, दत्ते। २१-२२. डुधाञ् डुभृञ् धारणपोषणयोः—दधाति विधुर्धवलं धाम, धत्ते, बिभर्ति बिभृते भूतिमः। उभयतोभाषाः। २३. माङ् माने शब्दे च—मिमीते महीं नलेन। २४. ओहाङ् गतौ—जिहीते जह्नुतनयां

जितेन्द्रियः। आत्मनेभाषौ। इति दुर्गसिंहोक्तगणवृत्तौ लुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः।

(४) दीर्घान्त इत्येके। (६) हरणे। (२०) दानेऽपीत्येके—विषता विहितं त्वयाऽथवेति किराते दत्तमित्यर्थ इति मैत्रेयः। (२३) अत्र ह्नुत्शब्दव्याख्यानं धातुप्रदीपमात्रे दृश्यते।

१. दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिषु। क्रीडा खेलनं विजिगीषा विजयेच्छा व्यवहारः क्रयविक्रयलक्षणः द्युतिः शोभा स्तुतिरध्यारोपगुणकथनं कान्तिरिच्छा गतिः पादविहरणं—दीव्यति दिवि देवः। द्युतिविहारान्येषु सकर्मकोऽयं। द्यौः दिवा दिवस इत्यादि रूढौ। २. षिवु तन्तुसन्ताने। तन्तुभिः सन्तानो ग्रथनमित्यर्थः—सीव्यति वसनं शौचिकः। ३. स्रिवु गतिशोषणयोः—स्रीव्यति श्रियं नीतिमान्। ४-५. ष्ठिवु क्षिवु निरसने—ष्ठीव्यति वधूर्बकुलमतिरिक्तं, क्षीव्यति। ६. ष्णुष अदने—स्नुष्यति स्नुषा केवलान्नं। ७. क्नसु ह्वरणदीप्त्योः। ह्वरणमिह कौटिल्यं—क्नस्यति काञ्चनालङ्कारेण कुमारी। मानुबन्धोऽयं। ८. नृती गात्रविक्षेपे। अकर्मकोऽयं—नृत्यति नर्तकी सातिशयं। ९. त्रसी उद्वेगे—त्रस्यति कातरः तीव्रसंग्रामात्। १०. कुथ पूतिभावे—कुथ्यति दुरितमामिषं। ११. पुथ हिंसायां—पुथ्यति रिपुं शक्तः। १२. गुध परिवेष्टने—गुध्यति वल्ली विटपिनं। १३. क्षिप प्रेरणे—क्षिप्यति पापेन परितः शरान्। १४. पुष्प विकसने—पुष्प्यति कलिका कुन्दस्य माघे। १५-१७. तिम ष्टिम ष्टीम आर्द्रभावे—तिम्यति स्तिम्यति स्तीम्यति वा वस्त्रं बहिर्वर्षणेन, तेमनं। १८. व्रीड चोदने। चोदनं प्रेरणं लज्जा तु अभिधीयते—व्रीड्यति वरो वधूं नवीनां, लज्जायामकर्मकः—व्रीड्यति नवोढा। १९. इष गतौ। अनोः प्रायेण प्रयोगः—अन्विष्यति शिशुं जननी। २०-२१. षह षुह शक्तौ। शक्तिरिह क्षमा—सह्यति सुह्यति वा सह्यवचनं चतुरः। सुहिरयं न प्रयुक्त इत्येके। २२-२३. जॄष् झॄष् वयोहानौ। वयोहानिरिह गतबहुवयोभावः—जीर्यति झीर्यति वा विधवा दुःखमनुभवन्ती, जरा झरा जर्जरः झर्झरः। २४. शो तनूकरणे—श्यति शोभनम् असिं असिधावकः। २५. छो छेदने—छ्यति कच्छपं पुष्यायां वास्तविकः। २६. षो अन्तकर्मणि—अवस्यति समये यमो

जन्तून्। २७. दो अवखण्डने। अवपूर्वस्य प्रायः प्रयोगदर्शनादवपूर्वंबानयं— द्यति अवद्यति वा दशनेन वधूनामधरं युवा, अवदायः। २८-२९. राध साध संसिद्धौ। राधिरिह विप्रश्ने ऽपि—राध्यति राज्ञे गणकः, राध्यति साध्यति वा ओदनः निष्पन्नीभवतीत्यर्थः। ३०. व्यध ताडने—विध्यति। ३१. मृग अन्वेषणे—मृग्यति मृगान् मृगयुः। केचिदस्य अमर्गीदिति मन्यन्ते, अमार्गीदिति तु मार्ग अन्वेषणे इत्यनेन। ३२. पुष पुष्टौ—पुष्यति पुष्या प्रयागे प्रयोजनं। ३३. शुष शोषणे—शुष्यति सागरः समये। ३४. दुष वैकृत्ये—दुष्यति दारकर्मणा कृपणः। ३५. श्लिष आलिङ्गने—श्लिष्यति शीते शयितः सयौवनां विलासी। ३६. ष्विदा गात्रप्रक्षरणे—स्विद्यति दयिता हृदये ईशेनोपगूढा। ३७. क्षुध बुभुक्षायां—क्षुध्यति निर्धनः पथिषूपोषितः शाकादिकं। ३८. शुध शौचे—शुध्यति ताम्रमम्लेन। ३९. षिधु संसिद्धौ—सिध्यति शुभकालप्रयातस्य कार्यं। ४०. रध हिंसायां च। चकारो निष्पत्तत्रनुकर्षणार्थः। ४१. तृप प्रीणने—तृप्यति तन्वी सुरतेन। ४२. दृप हर्षणमोचनयोः—दृप्यति दानवबलं मदिरया। ४३. मुहि वैचित्त्ये। वैचित्त्यं ज्ञानशून्यता—मुह्यति शोकाकुला महिला। ४४. द्रुह जिघांसायां—द्रुह्यति दारुणः सुजनमपि। ४५. ष्णुह उद्गिरणे—स्नुह्यति स्निग्धो मधुरवचः, सुस्नुक्षति सुस्नोहिषति। ४६. ष्णिह अप्रोतौ (प्रीतौ, रमा)—स्निह्यति संसारे सत्पुरुषः। ४७. णश अदर्शने—नश्यति दीनो दुर्भिक्षे। वृत्। रधादिमुहादिसमाप्तौ इदं वृत्करणं, तत्र रधादिरष्ट मुहादिः पञ्च। ४८-४९. शमु दमु उपशमे—शाम्यति दाम्यति शिखी वर्षेण, प्रशान्। ५०. तमु काङ्क्षायां—ताम्यत्यन्नं आकाङ्क्षाविषयो भवतीत्यर्थः। सकर्मकोऽपि दृश्यते—ताम्यत्यन्नं बुभुक्षितः वाञ्छतीत्यर्थः, प्रतान्। ५१. श्रमु तपसि खेदे च—श्राम्यति तीर्थे तपस्वी, तपस्यति खिद्यति वेत्यर्थः। ५२. भ्रमु अनवस्थाने—भ्राम्यति पद्मिनीनामुपरि भ्रमरः। ५३. क्षमु सहने—क्षाम्यति द्विजापराधं धार्मिकः, कैश्चिदयमूदनुबन्धः पठ्यते, क्षंस्यति क्षमिष्यति। ५४. क्लमु ग्लानौ—क्लाम्यति पथिकस्तृषाकुलः। ५५. मदी हर्षे—माद्यति मधुना मधुमासे रसिकः। एतेऽष्टौ शमादयः। केचिदत्र वृतं पठन्ति, न तत् कात्यायनमतं

अष्टग्रहणात्। ५६. असु क्षेपणे—इषून् अस्यति लक्ष्ये धानुष्कः अणसुच-चीत्यादिना (का ३.२. २७.) अण् पुषादिष्वस्य पाठस्तु सान्तोदनुबन्धप्रस्तावादेव। ५७. यसु प्रयत्ने—यस्यति योगी परमात्मचिन्तायां। ५८. जसु मोक्षणे—जस्यति वत्सं गोपालकः। ५९-६०. तसु उत्क्षेपे—तस्यति दस्यति स वा दशाननः कैलासं। ६१. वसु स्तम्भे—वस्यति वसुधामनन्तः। ६२. प्युष विभागे—प्युष्यति पितृधनं भ्रातृवर्गः। ६३. प्लुष दाहे—प्लुष्यति वनमग्निः अप्लुषत्। प्रुषो भौवादिकस्य लत्वे अपुषादित्वात् अप्लोषीत्। केचिदमुमुदनुबन्धं पठित्वा प्लुष्टः प्लुष्ट्वा प्लोषित्वेत्यादिकमुदाहरन्ति। ६४. बिष प्रेरणे—बिष्यति। ६५. कुष श्लेषणे—कुष्यति कोमलाङ्गीं कामुकः। अस्यैव क्तान्तस्य पक्षे दान्तस्य प्रयोगे स्त्रीवृत्तस्य नदादित्वादीप्रत्ययो भवति। अन्त्यस्येत्वे कुपिता कुपिदी इति प्रयोगः। ६६. बुष उत्सर्गे—बुष्यति बुषं कृषकः, कडङ्गरं त्यजतीत्यर्थः। ६७. मसी परिमाणे—मस्यति माषं माषं कृत्वा बणिक्, मस्तः, मस्तकः, मसी, मासः। ६८. लुट विलोटने—लुट्यति कटकभूमिषु कातरः। उच समवाये—उच्यति त्रिसवनेन कचस्तपस्विनां, उग्रः, ओक इत्यादि। ७०-७२. भृशु भ्रशु भ्रंशु अधःपतने—भृश्यति भ्रश्यति वा शाखायां पक्वं फलं वातेन भूमौ, बभर्श बभ्राश बभ्रंश। ७३. वृश वरणे—वृश्यति वरं स्वयम्वरा, अवीवृशत्। ७४. कृश तनूकरणे—कृश्यति कलानिधिं कृष्णपक्षः। ७५. ञितृषा पिपासायां—तृष्यति पथिकः पानीयं, तृष्णक्। ७६-७७. तुष हृष तुष्टौ—तुष्यति हृष्यति वा प्रिय-वचनेन विपश्चित्, अहृषत्। हृषु आलीक्ये इत्यस्य तु अहर्षीत्। ७८-८०. कुप क्रुध रुष रोषे—कुप्यति क्रुध्यति रुष्यति वा मानिनी रमणायापराधिने। ८१. डिप क्षेपे—डिप्यति पत्तिः परबले इषून्। अडिपीत् इति तौदादिकस्य। ८२. ष्टुप समुच्छ्राये—स्तुप्यति धान्यं कृषकः राशीकरोतीत्यर्थः। ८३. गुप व्याकुलत्वे—गुप्यति गाः प्रान्तरे वातवर्षं, आकुलीकरोतीत्यर्थः। ८४-८६. युप रुप लुप विमोहने—युप्यति रुप्यति लुप्यति वा मतिमविदुषां संभ्रमः वियामोहयतीत्यर्थः। ८७. लुभ गार्ध्ये—लुभ्यति लावण्यवतीं युवा, आकाङ्क्ष-तीत्यर्थः। ८८. क्षुभ सञ्चलने—क्षुभ्यति पयोधिरिन्दूदये। अक्षुभदिति

घु तादिपटितेनैव सिद्धे यदिदं पुषादौ पठ्यते तद्य भ्रान्तसाहचर्यादित्यवधेयं। अक्षोभीदित्यादिप्रयोगनिरासार्थमिति तु न परीहारः तस्यापि क्षुभ्नादिनाऽवश्यमभ्युपगमात्। ८९-९०. णभ तुभ हिंसायां—नभ्यति तुभ्यति वा भयानकं दुष्टो भटः। ९१. क्लिदू आर्द्रभावे—क्लिद्यति जरया पुरुषः। ९२. ञिमिदा स्नेहने—मेद्यति मुदिरो वर्षासु। ९३. ञिक्ष्विदा मोचने च। चकारात् स्नेहनेऽपि—क्ष्विद्यति तुषेभ्यस्तण्डुलान्। ९४. ऋधु वृद्धौ—ऋध्यति विधुरनुदिनं शुक्लपक्षे।* ९५. गृधु अभिकांक्षायां—गृध्यति धनं दरिद्रः। वृत्। पुषादिसमाप्त्यर्थं। पुषादिः। ६४ परस्मैभाषाः। ९६. षूङ् प्राणिप्रसवे—सूयते पुत्रं ब्राह्मणी। प्राणिग्रहणमतन्त्रं—सूयते कुसुमं शाखेत्यपि। यद्यपि प्रसवो गर्भमोचनं तच्च प्राणिविषयकमेव तथापि आविर्भावमात्रेऽपि। ९७. दूङ् परितापे—दूयते दैन्येन मनस्वी। ९८. दीङ् क्षये—दीयते दारिद्र्यमुद्योगिनः, दिदीये। ९९. धीङ् अनादरे—धीयते धार्मिकमसज्जनः। १००. मीङ् हिंसायां—मीयते मित्रं दुश्चरित्रः, मेतुं। १०१. रीङ् स्रवणे—रीयते गर्गरीतो घृतं, रिर्ये। १०२. लीङ् श्लेषे—लीयते शशिनः कला सूर्येऽमावास्यायां। १०३. डीङ् गतौ—डीयते डीनः। १०३. व्रीङ् वरणे—व्रीयते वरं कन्या। स्वादय ओदनुबन्धाः। तेन नत्वं। १०४. पीङ् पाने—पीयते पयः पिपासुः, अपेष्ट, पिप्ये, पेतुं। १०५. माङ् माने—मायते मेदिनीं हस्तेन स्थपतिः। १०६. ईङ् गतौ—ईयते ग्राममसौ ऐष्ट, अयांञ्चक्रे। अन्ये अत्राभ्यस्तवर्णाभावे ईये इत्युदाहरन्ति। १०७. प्रीङ् प्रीतौ—प्रीयते सत्यवचनेन साधुः, अप्रेष्ट, प्रेतुं। १०८. जनी प्रादुर्भावे—जायते, जनिष्णुः। १०९. दीपी दीप्तौ—दीप्यते प्रदीपो निर्वातदेशे, दीप्रः। ११०. पूरी

---

* कथं चानृधे चानृधाते चानृधिरे इति ऋकारे च का ३. २. २० इत्यत्रोदाहरणानि। न च कर्मणीति वक्तव्यं वृद्ध्यर्थत्वेनास्याकर्मकत्वात्। न च भावे द्विवचनबहुवचनयोरसङ्गतेः। अत्र स्तुतौ चास्य कर्मणि कप्रत्ययमिति चन्द्रः। परीक्षायां कथाद्याश्रयणादात्मनेपदमित्यन्ये। अन्तर्भूतणर्थत्वेन सकर्मकत्वात् कर्मण्येवात्मनेपदमित्यपरे। तदर्थविदस्त्वेवमाहुः कालवाचककर्मण्यात्मनेपदं मासमानृधे मासमानृधाते मासमानृधिरे। अथवा अनियमे च अगतोत्यादिना व्यतीहारे कर्तर्यात्मनेपदं। न च वक्तव्यं व्यत्यादिद्योतकविशेषणमन्तरेण कथमेतत् तदभावेऽपि दर्शनात् तथाच प्रियासख्यं किम्पुरुषस्य पुरुषी इति कुमारे।

—(पार्श्वटीका।)

आप्यायने—पूर्यते कुम्भं पयसो[1] भृत्यः। १११. जूरी जीर्णे—जरणं जीर्णं वयोहानिः—जूर्यते वृद्धः, हीनवया भवतीत्यर्थः। ११२. तूरी त्वरणहिंसयोः[2]—तूर्यते तीव्रहस्ती, त्वरते हिनस्ति वेत्यर्थः, अतूरिष्ट। ११३-११५. धूरी गूरी घूरी हिंसार्थाः—धूर्यते गूर्यते घूर्यते वा व्यालः सत्त्ववान्, धूर्णः, गूर्णः, घूर्णः। ११६. शूरी स्तम्भे च। हिंसापेक्षया चकारः—शूर्यते संग्रामे रिपून् शूरः, स्तभ्नाति हिनस्ति वेत्यर्थः। ११७. चूरी दाहे—चूर्यते शम्बूकं चूर्णकारः, चूरः। ११८. तप ऐश्वर्ये। अत्र वाग्रहणं पठित्वा तप धूप सन्ताप इत्यस्य भ्वादिपठितस्य ऐश्वर्ये दिवादित्वमात्मनेपदित्वं च पक्षे विधायते इति व्याचक्षाणा अविचक्षणा अस्यार्थस्य वाग्रहणमन्तरेणापि इहोपदेशादेव लाभमपश्यन्त आत्मानमेवोपहसन्ति। अपरे तु वाग्रहणं परेण सम्बन्धयन्ति वृतु वर्तन इति। अस्य भ्वादौ द्युतादिपठितस्य वरणेऽनेकार्थत्वेन सिद्धस्यापि पक्षे यन् सिच् इडर्थं व्याचक्षते इत्यपि न सङ्गतं पूर्वोक्तादेव हेतोः। अन्ये तु वाग्रहणात् यनर्थमेव दिवादित्वं न तु द्युतादिवृतादिनिबन्धननिषेधार्थमिति मन्यन्ते। तदपि नागममूलमित्युपेक्षते। तदस्माकं वावृतु वरणे इत्यनेकस्वर उदनुबन्धधातु धाविषयतां धावति। तथा च वृत्ते तु वृत्तवावृत्ता तता वावृत्यमानाऽसौ इति च संगच्छते। तप्यते नृपतिः प्रतापवानवनिमण्डले। नायं तपिः पतिरित्येके यस्य पतिरित्ययं प्रयोगः। ११९. वावृतु वरणे—वावृत्यते वरं पतिंवरा, विवावर्तिषते। यदि तु वृत्यते वरं पतिंवरा इति साधु तदा वृतेरेव दिवादिपाठोऽङ्गीकरणायः सिजादिरपि। १२०. क्लिश उपतापे—क्लिश्यते स्वकर्मभिरविनेता, क्लिश्यते कृपणः स्ववर्गमपि इति सकर्मकोऽपि, चिक्लिशः। १२१. काशृ दीप्तौ—काश्यते काशैः शरदरण्यं। १२२. वाशृ शब्दे। सामान्यतः पठितोऽपि तिरश्चामेव शब्देऽभिधानात्[3]—वाश्यते वामतः शिवा। एतावनुबन्धाविद्येके, तदा अचीकशत् अवीवशत्। ११२. पद गतौ—पद्यते पदातिः कटकं। उपसर्गपूर्वः प्रायेण प्रयुज्यते यथायथमर्थान्तरे संपद्यते निष्पद्यते जायते इत्यर्थः अभिपद्यते जानातीत्यर्थः, विपद्यते विनश्यतीत्यर्थः एवं प्रयोगादूह्यं। १२३. खिद दैन्ये—

१. करणे षष्ठी, (टीका)। २. अयं गतित्वरणे केचित् त्वरणमात्रे केचित् (टीका)।
३. इदमग्रह्यमेव उव्दह्यमानः पितरं सश्योकः इति भट्टिप्रयोगी, रमानाथः।

खिद्यते क्षुधया बालः। १२४. विद सत्तायां—विद्यते वित्तं वणिजां, अवित्त, विविदे। १२५. बुध अवगमने—बुध्यते बुद्धिमान् सूक्ष्ममर्थं, भोत्स्यमानः। १२६. युध संप्रहारे—युध्येते योधौ सांग्रामिकनयेन रणभूमौ। अभिमुखगतयोरन्योन्याभिभवेच्छा इह संप्रहार इति मुख्योऽर्थः, तत्र कदाचिदेकस्य सह भावनियोगः—युध्यते योधः परेण, कदाचिदभिहनने—युध्यते शत्रुमभिहन्तीत्यर्थः, सहयुध्वा। १२७. अनो रुध कामे। अनावुपपदेऽभिलाषेऽर्थे रुधिरयमात्मनेपदी दिवादिरित्यर्थः—अनुरुध्यते रुद्धसंपदं स्वयमर्थोपार्जकः, अनुरुद्धः। १२८. मन ज्ञाने—मन्यते आम्नायं मतिमान्। १२९. अन प्राणने—अन्यते पानीयेन प्राणी, आनिष्ट, आने। केचिदमुं न पठन्ति। १३०. युज समाधौ। समाधिरिह योग्यीभावः—युज्यते युवतिषु यूनामनुरागः। १३१. सृज विसर्गे। विसर्ग इह त्यागः। तत्र व्युद्भ्यामेव वर्तते अन्यत्र करोत्यर्थः—सृज्यते मालां धार्मिकः। सृजः श्रद्धोपनयनक्रियायामेवाभिधानं असृष्ट श्रद्धोपनयनक्रियायां कर्त्तरि च असर्जि मालां धार्मिकः। १३२. लिश अल्पीभावे—लिश्यते पल्वलं निदाघे, अल्पाभवतीत्यर्थः। आत्मनेभाषाः। १३२. शक मृष क्षमायां। क्षमेहोपेक्षा—शक्यति-ते मृष्यति-ते वा द्विजापराधं साधुः। इह चकारमनर्थविदः पठन्ति। १३३. ईशुचिर् पूतिभावे। पूतिभाव इह चिरेण मधुरस्याम्लीभावः—शुच्यति-ते वा चम्पकदलं चिरेण। १३४. णह बाधने—नह्यति-ते कवचमङ्गे भटः, निनत्सति-ते, उपानत्। १३५. रञ्ज रागे—रज्यति-ते युवा युवत्या। राग इहानुरागः तात्पर्यमिति यावत्। क्वचिद् वर्णान्तरापादानं—रज्यति पटं नटः, क्वचिल्लोहितीभावः—रज्यति लोहितीभवतीत्यर्थः, अरङ्क्षीत्, अरंक्त। १३६. शप आक्रोशे—शपति-ते पिशुनः साधून्, निर्भर्त्सयतीत्यर्थः। विभाषिताः। शकादय उभयपदिन इत्यर्थः इति दुर्गसिंहोक्तगणवृत्तौ यन्विकरणा दिवादयः समाप्ताः।

(२) वीजसन्तान इति गोविन्दभट्टः पठति आह च वीजानि माषादयः तेषां सन्तानः प्रक्षेपणं। (३) ऊर्ध्वसूरिति गदसिंहः सूर्वे तालव्यपाठस्तु मूर्खभ्रमः। (४५) निरसनमिह फुत्कार इति भट्टमल्लः, सुखेन श्लेष्मशोणितयोर्वमनमिति केचित्। (६) इममेके न पठन्ति। (१४) सुवर्णपुष्पां पृथिवीमित्यत्र सुवर्णानि पुष्यतीति कर्मण्यणि व्युत्पादितं लोचनकृता तत् तु तथा सति ईप्रत्ययेन भाव्यमित्यनुपपत्तेः श्रीधरभट्टेन सुवर्णं पुष्पं यस्यामिति व्युत्पादितं। (२०-२१) शक्तिस्तृप्तिरिति क्षीरभट्टः। (२२) कैश्चिदयं न पठ्यते। क्षान्द-

मोऽयमित्येके। (२२) अस्य षानुबन्धत्वं कश्चिन्न मन्यते। (२६) रामस्तु मूर्धन्योपदेशोऽयमित्याह। अन्ये त्विह साधिं न पठन्ति। (३१) दुर्गविलोवनधृतावयं नास्ति। अप्रयुक्तोऽयमित्यालङ्कारिकाः। (३५) आद्ये षमावोऽयमिति कुलचन्द्रः। (४२) मोचनमित्यग्रजः पाठ इत्युक्त्वा मोहनमिति गोविन्दभट्टः पठति मोहनमेव गर्वः। (४३) दर्शनाभावो लुञ्चायनमिति सर्वस्वं। (५०) ग्लानवप्ययं अय ग्लानौ च। ताम्यति काङ्क्षायामिति भट्टमल्लः। (५६) अस्य पुषादौ पाठः प्रमादज इति रक्षितः प्रपञ्चार्थ इति सारसमुच्चयः। (५९-६०) उपचये। उपचयो वस्तुहानिरिति गोविन्दभट्टः। (६१) स्तम्भोऽनस्तेति गोविन्दभट्टः। (६२) दन्त्यान्तोऽपीति वोपदेवः, पुष इत्येके। (६४) दन्त्यान्तोऽयमिति धातुपूजा वर्णदेशना च। मूर्धन्यान्तोऽयमिति चतुर्भुजः, तदनागमं। (६५) कुष्। कुस। (६६) बुष् दन्त्यान्तोऽयमिति वर्णदेशनाप्रभृतयः विस इति पठित्वा रक्षित इति चौरस्वामी। अवानन्तरं मुस खण्डने। मुस्यति विपचं चतुरः गुरुपुरुमुसलमिति भट्टिभाषाग्रे षमुक्तोल्य दन्त्यान्तोऽयमिति मुसलस्यु त्पत्तौ वर्णदेशनया दर्शितं तत्रैव मूर्धन्यमध्योऽपि दृश्यते। (८२) केचिदमुं न पठन्ति। (८७) रामस्तु चकारमधीत्य मोहनमनुवर्तयति। (१०२) गोविन्दभट्टश्चकारमधीत्य स्रवणमनुवर्तयति। (१०६) अस्य क्विपोऽनभिधानमिति टीकाकृत्। ह्रस्वोऽयमित्यन्यः। (१११) अयं हिंसायामपि कैश्चित् पठ्यते। (११५) कैश्चिदयं वयोहानौ पठ्यते। (१२०) कण्ड्वादित्वात् क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति भाषावृत्तिः। (१२५) यो न बुध्यति मन्दात्मा सर्वथासौ विनश्यतीति गणकृतानित्यत्वं। (१३१) संपूर्वकोऽयमकर्मकः संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः। (१३५) कुषिरञ्जोः कर्मकर्तरि प्राचां श्यन् परस्मैपदं चेति भाषावृत्तिः। वर्धमानस्तु विकल्पेन परस्मैपदं विधाय दैवादिकस्यापि रञ्जेर्यं रूपं नियमार्थं अन्यत्रनैव स्यादिति व्याचष्ट। (१३६) आक्रोशो भाषणमेव।

१. षुञ् अभिषवे। अभिषव इह पीडनं मन्थनं—अभिषुणोति-षुणुते सुरां शौण्डिकः, बिलाडयतात्ययः। २. षिञ् बन्धने—सिनोति सिनुते वा केशान् कन्याया जननी, सायकः, सितिः। ३. शिञ् निशाने—शिनोति शिनुते वा असिं असिधारकः, शयः। ४. डुमिञ् प्रक्षेपणे—मिनोति मिनुते वा मरिचं मांसतेमने, माता, मातेमं। ५. चिञ् चयने। चयनमिह राशीकरणं—चिनोति चिनुते वा चणकान् कृषकः। निस्पूर्वोऽयमवधारणे—निश्चिनोति पदार्थान् विपश्चित्। ६. स्तृञ् आच्छादने—स्तृणोति स्तृणुते वा वस्त्रेण मस्तकं वधूः। वातप्रमी वातमृग भवज्जलधुवि स्तरः। यथारब्ध पथारके तन्द्रानिद्राप्रमीलयोरिति दशपादुणादावाः। ७. कृञ् हिंसायां—कृणोति कृणुते वा कापटिकः कोमलहृदयं। अस्मिन्नस्य पाठो विकरणार्थ एव, अन्यथा उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हत इत्यादिप्रयोगोऽनेकार्थेन करोतिना सिद्ध एव। ८. वृञ् वरणे—वृणोति वृणुते वा वरं देवान् साधकः। ९. धुञ् कम्पने। कम्पनमिह कम्पना—

धुनोति धुनुते वा धवित्रं। ऊर्ध्वं धूनोति वायुरिति प्रयोगात् दीर्घान्त इति केचित्। उभयतोभाषाः। १०. टुदु उपतापे—दुनोति हृदयं दयिताविरहः। ११. हि गतौ वृद्धौ च—प्रहिणोति वार्त्तां विदेशस्थः, हिमं, हेमं, हयः। हिनोति बुद्धिरभ्यासादित्यादिप्रयोगः। चकार उपतापानुकर्षणार्थ इत्येके। १२. पृ प्रीतौ—पृणोति प्रियं प्रियवादिनी, अपार्षीत्। १३. स्पृ पालने च। प्रीतौ चकारात्—स्पृणोति नृपः प्रजाः। १४. आप्लृ व्याप्तौ—आप्नोति पुण्येन पुरुषो यशः, आपो जलं। १५. शक्लृ शक्तौ—शक्नोति साकारमाराधयितुं धीमान्, शक्रः। १६-१७. राध साध संसिद्धौ—राध्नोति साध्नोति वा धनमुद्योगिनां। साधिरिहाषापदेष एव षुपिसृजीत्याद्युक्तं यत् तदुपलक्षणं। १८-२९. तिक तिग षघ रिक्ष कृवि चिरि जिरि दास दृ हिंसायां—तिक्नोति तिग्नोति वा आहवे परबलं भटः शरैः। एतावास्कन्दने इत्येके, परे कृविवर्जिताश्छान्दसाः। रिक्षस्थाने रिव (?) पठन्त्येके। चिरिजिरी नेदनुबन्धौ। इदन्तावनेकस्वरा सघ्नोति रिक्ष्णोति चिरिणोति जिरिणोति दाश्नोति दृणोति। कृविरिह प्रयुक्ता भाषायां इदनुबन्धोऽयं विकरणे कृभावो वक्तव्यः—कृणोति दानान् बलवत्तरः, चकृण्व, चिकृण्विषति, चरीकृण्व्यते। २७. ञिधृषा प्रागल्भ्ये। धृष्णोति सभायां पटुः, धृष्णक्, धृष्णुः। २८. दन्भु दम्भे। दम्भो मिथ्याविकत्थनं—दभ्नोति दुष्प्रगल्भोऽविदग्धसभायां। २९. ऋधु वृद्धौ—ऋध्नोति विधः। ३०-३१. धिवि तृप प्रीणने—धिनोति धोरान् धर्मः, दिधिन्व, धिन्वुवत् (?)। तृप्नोति इह न णत्वं क्षुभ्नादिपाठात्। परस्मैभाषाः। दुप्रभृतयः परस्मैपदिन इत्यर्थः। ३२. अशू व्याप्तौ—अश्नुते पयः सर्वं प्रलये, आशिष्ट, अशिक्षते, अशिशिषते। ३३. ष्टिघ स्कन्दने। स्कन्दनमवगाहनं—स्तिघ्नुते सरसीं घर्मसमये घर्मार्तः, अस्तेघिष्ट। आत्मनेभाषौ। इति दुर्गसिंहोक्तगणवृत्तौ नुविकरणाः स्वादयः समाप्ताः।

(१) स्थानं चेति दुर्गसिंहः सन्धानं मङ्गलस्थानं चेति धातुप्रदीपः। (५) कल्पद्रुमस्तु भ्वादावपीमं पठति धयति-ते। (९) दीर्घान्त इत्येके। (१०) दुग्वो दीर्घश्चेति वचनादस्यापि निष्ठानत्वं दूनं। केचित् तु भ्रदुतया दुतयाऽधरलिखयेति माघप्रयोगात् भौवादिकस्य दवतेर्यः षणादस्य दुतं गमनार्थे तु दूनमित्येवाहुः। (११) मतिरिह प्रेषणं। (१२) बलने चेत्येके। स्व इति दुर्गरामो। (१७) साध। धन्ये मूर्धन्योपदेशं

पठन्ति। (२८) द्रुणोति द्रुः द्रुमः इति भट्टमल्लमैत्रेयप्रभृतयः उकारान्त इत्येके। (२९) वप्रावपि। सोऽहं प्राभवतेव भूतजननीमप्येमि खड्गाद्रतीति भवभूतिः। (३१) घयं संघाते घेति मैत्रेयः। (३३) आस्कन्दनमभियोग इति भट्टमल्लः।

१. तुद व्यथने—तुदति-ते मनोभवेन कामातुरा। २. णुद प्रेरणे—प्रणुदति-ते घोटकं तोत्रेण। अस्मन्मते भाषायां नुदधातोः परस्मैपदमेव भवति यत् तु विभाषितमध्ये पाठः तत् परमतानुवादेन। ३. दिश अतिसर्जने। अतिसर्जनमाज्ञापनं—आदिशति-ते संग्रामे गन्तुं वीरान् नृपतिः। ४. भ्रस्ज पाके—भृज्जति-ते राजीवं राजीवलोचना। ५. क्षिप प्रेरणे—क्षिपति-ते बाणं रणभूमौ भटः। ६. कृष विलेखने—कृषति-ते क्षेत्रं कृषकः। ७. मुचॢ मोक्षणे—मुञ्चति-ते अस्त्रं कञ्चुकी। ८. लुपॢ छेदने—लुम्पति-ते कदलीं खड्गहस्तः। ९. विदॢ लाभे—विन्दति-ते वा गोविन्दः शरीरं। १०. लिप उपदेहे। उपदेह उपचयः—लिम्पति-ते वपुश्चन्दनेन। ११. षिच क्षरणे—सिञ्चति-ते व्रीहीन् वारिवाहः। विभाषिताः। १२. कृती छेदने—कृन्तति तनुं तुण्डेनागडजः। १३. खिद परिघाते—खिन्दति खलः कुशलबुद्धिं। १४. पिष अवयवे—[1]पिंशति तण्डुलान् सूपकारः। वृत। मुचादिगणसमाप्त्यर्थं वृतकरणं। १५-१७. रि पि ऋषी गतौ। [2]रियति राज्ञः पादप्रक्षालनाय दासः, पियति ऋषति ऋषिः। १८. धि धारणे—धियति धिया साधुः सदुपन्यासं। १९. क्षि निवासगत्योः—क्षियति लक्ष्मीरक्षतनये, प्रक्षीय। केचित् तु क्षि क्षये इत्यस्यैव दीर्घमिच्छन्ति तदा प्रक्षित्य। २०. षू प्रेरणे—सुवति मतिं शुभकर्मणि साधुः। २१. व्रश्च् छेदने—वृश्चति वृक्षं वर्धकिः। २२. ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु। इन्द्रियाणां प्रलयः, गतिश्च इन्द्रियप्रलयश्च मूर्तिभावश्च इति विग्रहः। ऋच्छति मूर्छां वत्सः प्रहारेण गच्छतीत्यर्थः, पश्चिमावस्थामाश्रितस्य इन्द्रियमृच्छति प्रलीयत इत्यर्थः, मूर्तिः काठिन्यं मूर्ते र्भाव उत्पत्तिः कर्तुः काठिन्यसम्पत्तौ ऋछधातुर्वर्तते इत्यर्थः, घृतमृच्छति हेमन्ते, कठिनं भवतीत्यर्थः, संपूर्णोऽकर्म्मको रुधादिः समृच्छते। २३. कॄ विक्षेपे—किरति शरान् शूरः परसैन्ये, चेकीर्यते। २४. गॄ निगरणे। निगरणमभ्यवहारः—गिरति गिलति वा यथा-गृमौदरिकः। २५. उछी विवासे। विवासोऽतिक्रमः अन्तगमनमिति यावत्—

[1] अवयवेःअवयवीकरणे चूर्णीकरणेःइति यावत्। [2] रियति रजको जलाश्रयं वासःप्रक्षालनाय।

उच्छति वाञ्छा विरागिणः। २६-२८. जर्च चर्च झर्झ परिभाषणतर्जनयोः—जर्चति चर्चति झर्झति वा वीरः परसैन्यं। २९. त्वच संवरणे—त्वचति चर्म शरीरं। ३०. ऋच स्तुतौ—ऋचति ऋचा कृष्णचरणं। ३१. उब्ज आर्जवे—उब्जति कुब्जा कृष्णधृतचिबुका, समुब्जः। अस्य नामिनोर्घोरित्यादिना न दीर्घोऽनित्यत्वात् क्विपि उव् इति प्रमाणबलात्। ३२. उज्झष् उत्सर्गे। गुरोश्च निष्ठासेट इति सिद्धे अडर्थषानुबन्धकरणमनर्थकमेव किन्तु छन्दस्यनुबन्धकृत-स्वरविशेषसंपादनार्थमिति परानुवादार्थं। उज्झति मुह्यमानो बाह्येषु न तृष्णां। धातुपारायणकारस्तु जलमुज्झति जलादिन्तुदाजहार एतदेवाम्नायविदां हृदयं-गममेवास्माकं प्रतिभाति। सोपधोऽयमिति वदन्नशेषविदुषामुपहास्यो भवति। ३३. लुभ विमोहने—विलुभति भव्येन कातरः। ३४. रिफ कथनयुद्धनिन्दा-हिंसादानेषु—रिफति स्फरद्रिरेफः, रेफोऽधमः। युद्धेन भावनिष्ठान्तेन क्रिया-भिधानं युद्धे निन्देति केचित्। ३५-३६. तृफ तृम्फ तृप्तौ—तृफति तृम्फति वा फाण्टमुपयुञ्जानो जनः। ३७-४२. तुप तुम्प तुफ तुम्फ ऋफ ऋम्फ हिंसार्थाः—तुपति तुम्पति तुफति तुम्फति ऋफति ऋम्फति वा वैरिणं विरोधी। ४३-४५. दृफ दृम्फ मिछ उत्क्लेशे—दृफति दृम्फति मिच्छति वा म्लेच्छः शूलेन क्लिश्यतीत्यर्थः। ४६-४८. गुफ गुम्फ दृभी ग्रन्थे—गुफति गुम्फति दृभति भद्रां मालां मालिकः, दर्भः, सन्दर्भः। ४९. चृती हिंसायां च। चकाराद् ग्रन्थे च—चृतति चौरः साधून्। ५०-५१. उभ उम्भ पूरणे—उभति उम्भति वा कुम्भं वारिणा दासः, उवोभ, उम्भांचकार, उभौ, उभयं। ५२-५३. शुभ शुम्भ शोभार्थे—शुभति शुम्भति वा सम्भावितः सदसि। शुभिरुचिभ्यां न स्यात् शुम्भतेरपि न चेक्रीयितं। वृत्। तृम्फादीनां शुम्भान्तानां संज्ञा-पूर्वत्वेन अनुषङ्गलोपाभावघतां परिच्छेदकरणार्थमित्यर्थः। तृम्फादि। ५४. विध विधाने—विधति वेधा विविधकार्यं। ताडनेऽप्यमनेकार्थत्वात् अतएव कर्णवेधः। ५५-५६. जुड शुन गतौ—जुडति शुनति वा श्वा सत्वरमुच्छिष्ट-मुपभोक्तुं। ५७-५८. पृड मृड सुखने—पृडति मृडति वा विषयो रागिणं। ५९. पृण प्रीणने—पृणति पितॄन् तर्पणेन गृही, पपर्ण। ६०. मृण हिंसायां।

मृणति सर्वान् मृत्युः। ६१. द्रुण गतौ च। चकाराद् हिंसायां—द्रुणति दरिद्रं दारिद्र्यागमः, द्रुणः, द्रोणी, द्रोणः। ६२. तुण कौटिल्ये—तुणति तृणं वातः कुटिलयतीत्यर्थः। ६३. पुण शुभे। शुभे शुभक्रियायां पुणति पौराणिकः पुण्यतीर्थे शुभं, निपुणः। ६४. मुण प्रतिज्ञायां—मुणति व्रतं मौनी प्रतिजानातीत्यर्थः, मौनं, मुनिः। ६५. कुण शब्दोपतापयोः—कुणति कोकिलः शब्दायते, कुणति पिकः प्रवासिनं उपतापयतीत्यर्थः। ६६-६७. घुण घूर्ण भ्रमणे—घुणति घुणः भ्रमतीत्यर्थः, घूर्णति घर्मागमे रजनीजागरूकः प्राप्तनिद्रः प्रचलतीत्यर्थः। सामान्येन पठितोऽपि विशेषे वर्तते लोकोपचारात्। ६८. प्रछ ज्ञीप्सायां—पृच्छति पान्थः पन्थानं पथिप्रज्ञं। ६९. सृज विसर्गे—सृजति जगत् जगन्नाथः। ७०. टुमस्जो शुद्धौ। शुध्यतेऽनया शुद्धिराप्लवः—मज्जति उषसि तापसस्तीर्थतोये। ७१. रुजो भङ्गे—रुजति रोगश्चिरं पथ्यभोजिनः। ७२. भुजो कौटिल्ये—भुजति भुजं शयित्वा शय्यायां, कुटिलं करोतीत्यर्थः। ७३-७४. छुप स्पृश संस्पर्शे—छुपति स्पृशति वा बलात् पराङ्गनाङ्गं षिङ्गः। ७५-७६. रुश रिश हिंसायां—रुशति रिशति वा रोषादरिसैन्यं वीरः। ७७-७८. लिश विछ गतौ—लिशति विच्छति विच्छायति वा सुखं साधुः। विच्छेस्तुदादिपाठसामर्थ्यात् सार्वधातुकेऽप्यायानित्यत्वं, अन्यथा विच्छायन्तीत्यायव्यवधाने नलोपासिद्धाविहोपदेशोऽनर्थकः स्यात्। केचिदिहोपदेशसामर्थ्यात व्यवधानेऽपि नलोपे विच्छायन्ती विच्छायतीत्याहुः। ७९. विश प्रवेशने—विशति वेश्म ससंभ्रमा वधू गौरवितमभिवीक्ष्य। ८०. मृश आमर्शने—मृशति कृषकोऽवग्राहं। ८१. शद्लृ शातने। शातनमिति ज्ञापकात् स्वार्थे इन्, शतनं शातनं च स्वार्थः, शदिरनीति आत्मनेपदं—शीयते समये तरुः, पततीत्यर्थः। भ्वादिपठितस्य पुनरिह पाठः प्रपञ्चार्थः। स्वरार्थ इत्यपरः। आत्मनेपदानित्यतायां शीयन्ती शीयतीत्येतदर्थमिति कश्चित्। ८२. षद्लृ विसरणे—सीदति विषयी विरहेण। ८३. षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः—सुरति सुरभौ (ऋतौ) कुसुमेषुः, ईष्टे दीप्यते वा इत्यर्थः, सुरः सुरा। ८४. कुर शब्दे—कुरति कुर्कुरः कुर्यते अकुर्छुरोरिति प्रतिषेधान् न दीर्घः, करोतेस्तु प्रतिषेधो लाक्षणिकस्यापि परिग्रहात्। केचिदमुं न पठन्ति,

अन्यथा हि अयमेव प्रतिषेधस्यास्य विषयः स्यात्। ८५. क्षुर छेदने—क्षुरति क्षुरेण केशान् नापितः। ८६. मुर संवेष्टने—मुरति मेरुं प्रदक्षिणमावर्तमानो रविः, मुरः मुरारिः। ८७. खुर विलेखने—खुरति खुरेण क्ष्मां तुरगः। ८८. घुर भीमार्थशब्दयोः—घुरति घोणी जनमेकाकिनं, घुरति पारावतः शब्दायत इत्यर्थः, घोरः। ८९. पुर अग्रगमने—पुरति पौराणां प्रामाणिकः, पुरा, पुरः। ९०. वृहू उद्यमे—वृहति बहुसाधनो धनसाधने। ९१-९३. तृहू स्तृहू तृन्हू हिंसार्थाः—तृहति स्तृहति तृंहति वा विषाणी वर्त्मनि बालं। ९४. इषु इच्छायां—इच्छति विष्णुभक्तः कृष्णभक्तिं। ९५. मिष स्पर्धायां—अन्योन्यं मिषति मेषः। ९६. किल शैत्यक्रीडनयोः—किलति जलेषु केलिमान्, शीतो भवति क्रीडति वेत्यर्थः। ९७. इल गतौ—इलति वेला केलीनां, इला, इल्वला। ९८. हिल हावकरणे। हावः शृङ्गारजो व्यापारविशेषः—हिलति लीलावती पुरतः पतिं। ९९-१०१. शिल षिल उछि उञ्छे—शिलति सिलति उञ्छति वा क्षेत्रे व्रीहीन् तपस्वी चिनोतीत्यर्थः। १०२. तिल स्नेहने—तिलति तैले-नाङ्गमङ्गनायाः स्निह्यतीत्यर्थः। १०३. चिल वसने। वसनमाच्छादनं परि-धानमिति यावत्—चिलति चीरं वननिलयः। १०४. चल विलसने—चलति चारुमुखी केलिनिकेतने। १०५. विल भेदने—विलति भित्तिं वातः, विलं। १०६. णिल गहने—निलति नयमनिश्चितबुद्धिः, दुःखेन जानातीत्यर्थः। गहनमिह दुर्बोधनं। १०७. मिल श्लेषणे—मिलति मल्लिकासु सायमामोदः, श्लेषणमिह सम्बद्धीभवनं न तु व्यापकमालिङ्गनं, मेलः। १०८. लिख लिखने—लिखति लेखकः पुस्तकं, लेखनीयः। कश्चित् कुटस्यादिः कुटादिरिति समासं मन्यमानो लिखनीयं लेखनीयमितीच्छति। १०९. कुट कौटिल्ये। कौटिल्यमिह कुटिलीभावः तत्करणं वा—कुटति कनकस्य गुणं वणिक्, कोटः। ११०-१११. पुट लुट संश्लेषणे। संश्लेषणमिह सम्बन्धभावः—पुटति लुटति वा चाटुवटुना (कटीषु पटी)। ११२. कुच संकोचने। समा प्रायेण प्रयोगः—संकुचति कमलमभिसायं। ११३. व्यच व्याजीकरणे—विचति चामरेण चकोराक्षी सखिनं, उरुव्यचाः। ११४. गुज शब्दे—गुजति गमनारम्भे गोमुखं। ११५.

गुड रक्षायां—गुडति मृडो निविडानुरागिणं। ११६. डिप क्षेपे—डिपति रणे बाणं सुधन्वा। ११७-१२१. चुण चुट छुट छुर त्रुट छेदने—चुणति चुटति छुटति छुरति त्रुटति वा तृणं दशनं वृषभः। चुणतिरिह कैश्चित् न पठ्यते, अस्य क्विप् दृश्यते चेत् चुण् चुणौ चुण इत्यादि। १२२. स्फुट विकसने—स्फुटति पुष्पं वसन्ते। १२३. मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः—मुटति स्तिमितवसनं कृतस्नानः। १२४. तुट कलहकर्मणि—तुटति कटुवाक्यैरन्योन्यमितरजनः। १२५. जुड बन्धे—जुडति चूडां कडारकेशः। १२६. कड मदे—कडति कामुकः। डान्तप्रस्तावे कुटादिप्रयोजनाभावेऽप्युपदिश्यते। १२७. कूड घसने। घसनं मदनं—कूडति कामिना मलिनमङ्गं तिलकल्केन। अस्यापि कुटादौ न प्रयोजनं। १२८. कुड बाल्ये च। बाल्यमिह शिशुव्यापारः—कुडति सिकताभिः शिशुकः। १२९. घुट प्रतीघाते। तुट कलहकर्मणीत्यतः परस्मिन्पाठादिनस्माक—घुटति घाटकः कटकं परेषां, प्रतिहन्तीत्यर्थः। १३०. तुड ताडने। ताडनमुपहननं—तुडति निविडमुद्गरेण लोष्ट्रं कृषकः। १३१-१३४. थुड स्फुड (स्थुड, रमा) वुड व्रुड संवरणे—थुडति स्फुडति वुडति व्रुडति वा अङ्गं वाससा बाला। १३५. द्रु(भ्रु)ड सघाते—भ्रुडति स्तम्बतृणानि स्थपतिः, गृहीत्वा राशीकरोतीत्यर्थः। कुड बाल्ये च इति पठितोऽपि पुनरिह पाठोऽर्थभेदादिति कश्चित्, हुड इत्यपरे। १३६. स्फुर स्फुरणे। स्फुरणमिह चलनं प्रकाशो वा—स्फुरति परपरीवादो वदनेऽसाधूनां। १३७. स्फुल सञ्चये च। स्फुरणापेक्षया चकारः—स्फुलति पुष्पं मालिकः। स्फुरेः कपिरिकादित्वेनाङ्गीकारः कथावह इत्यस्य प्रतिपदपाठः। १३८. णू स्तवने—परिणुवति कृष्णं नूतः। १३९. धू विधूनने—धुवति धातकीं वात्या, धूतः। १४०. गु पुरीषोत्सर्गे—गुवति गुह्यभूमौ जनः, गूनः। १४१. ध्रु गतिस्थैर्ययोः—ध्रुवति ध्रुवः स्वर्लोके। परस्मैभाषाः। १४२. गुरी उद्यमे—गुरते गुरुकरवालं शत्रुं हन्तुकामः। १४३. कुङ शब्दे—कुवते अकुत कुतः। केचिदमुं दीर्घं पठन्ति, तदा आकूतमित्यादयः प्रयोगाः, (अस्माकं तु कथञ्चित् दार्ढ्येण समर्थनीयाः। वृत्। कुटादिगणच्छेदाय वृत्करणं। कुङ्शब्दे इत्यन्तः पञ्चत्रिंशत्

कुटादिः। १४४. पृङ् व्यायामे। व्यायामो व्यापारः चेष्टेति यावत्—व्याप्रियते पुण्यवान् धर्मकृत्ये। १४५. मृङ् प्राणत्यागे—म्रियते मर्त्यः कालमासाद्य, मामूर्यते (?)। १४६. दृङ् आदरे—आद्रियते गुरुं परिचर्यया शिष्यः। केचिदमुं सानुबन्धं पठन्ति। १४७. धृङ् अवस्थाने—ध्रियते धर्मः। १४८. जुषी प्रीतिसेवनयोः—जुषते यशो वशी। १४९. ओविजी भयचलनयोः—उद्विजते व्याघ्रात् जनः। १५०-१५१. ओलजी ओलस्जी व्रीडे—लजते लज्जते वा कुलवधूरधि गुरुं। तवर्गपञ्चमादिरयमिति केचित्, तन्मते नग्नो विवासा इत्यस्यैव प्रयोगः, सिद्धान्ते तु वर्णविकारः। अनयोस्तुदादौ फलशून्योऽपि स्वरार्थं इति परः। आत्मनेभाषाः। इति दुर्गसिंहोक्तगणवृत्तौ अगुणान्-विकरणास्तुदादयः समाप्ताः।

(१) कर्तर्यात्मनेपदं भाषायामस्य नाभिधीयते इति कुलचन्द्रः तदनाकरं। (२) नैषधे तु मतान्तरमाश्रित्यात्मनेपदमुक्तं। (३) अतसजनं दानमाच्छादनं वा। कथनेऽपि। (६) अतएवाद भुजङ्गाना अवरुक्तो निकूष्यत इति दाण्डप्रयोगे क्विबन्तादायो व्युत्पाद्य एवं न सापेक्षमौचित्यं प्रमाणतोऽपकृष्यते प्रकृष्यते चेति ध्वनावपि। (८) अकर्मकोऽयमिति टीकाकृत् अतः कर्तरि क्तो लुप्तो देवदत्त इति। (११) अस्यदनुबन्धोऽनार्षो निष्फलत्वादिति सारसमुच्चयः। परस्मैपदेऽपि तद्बलाद् विकल्पयन्त्यन्ये अशैषोत्। (१३) परिघातो हिंसा परिताप इति भीमः। (१६) न क्षपितः नापितः। (२१) तालव्यशकारयुक्तश्चकारवान्। दन्त्यसकारोपधोऽयमपि भ्रज्जादिपाठात् न तत् सूत्रकारमतं तत्र षडेव गृह्यन्ते। पवर्गीयोऽयं बकार इति टीकाकृत्। (२४) दैवात् ततो विगलितो गिलित वक्रेन इत्यत्रानर्थे कः रलयोरेवाव स्मरणात् गिल इति स्थिते ततः कारितनिष्ठा। (३१) अन्तस्थवकारोऽयं कारिकायामपठितत्वात्। (३३) निष्ठायां षेति सूत्रे गाध्र्ये पठितोऽपि लुभिरनेकार्थत्वाद् विमोहनार्थोऽपीति टीकास्वरसादिहास्य पाठो न युक्तः। (३४) केचित् श्लाघार्थे कथनस्थाने कत्थनमिति पठन्तीति गोविन्दभट्टः। (५१) क्षोभ्यत इति भाष्यकारायं प्रत्युदाहरणं तेन सोपधोऽयं। ग्रन्थान्तानामिति वदन् वृत्तिकारो सानुषङ्गमेव मन्यते। (५३) अत्र वृत्पाठो नास्त्येव वृतो वन्फादिसमाप्त्यर्थं ग्रन्थान्तानामित्युक्तत्वात्। (६१) कौटिल्येऽप्ययमिति केचित्। (६२) तुष चेति पठित्वा चकाराद् द्रुष चेति गोविन्दभट्टः। (६३) पुष्पं गन्धस्पृशमुषीक इति कविकल्पलतायम्। (६५) शब्दोपकृत्योः कुणतीति भट्टमल्लः। (७९) अयमोष्ठ्यादिरिति काशीखण्डे गङ्गासहस्रनाम्नि व्याससमयः "विश्वमाता च विश्वेशा विश्वा विश्वेश्वरप्रिया"। (८३) सुर। अन्ये तु षोपदेशं पठित्वा सुषोरित्याह स्वमते तूपलक्षणव्याख्यानात् दन्त्यादित्वं। (८८) भीमार्तशब्दयोः। आर्त इह शब्दविशेषणं घुरत्यार्तं च कुवते इति शब्दानुवृत्तौ भट्टमल्लः। (१०७) वामनस्तु नेमं पठति तन्मतेऽगणपठितत्वात् सिद्धमदः। मिलिः कुटादि

त्वमिष्यत इति कुलचन्द्रः। अस्यात्मनेपदमपीति धातुप्रदीपादयः, मिलते। (१११) मूर्धन्यवर्गद्वितीयान्तोऽयमिति वोपदेवादयः। (१२७) घसनं भक्षणमिति वोपदेवः। (१३४) त्रुडति अयं संवादार्थ इति कश्चित्। (१३५) हुड ऊष्मवर्गचतुर्थादिरिति रामादयः। (१३६) स्फर इत्येके। (१३७) स्फल इत्येके। स च कडिरिव कुटादौ निष्फलः। (१३८) ह्रस्ववानयं। (१४०) दीर्घान्तोऽयमिति रामः। (१४१) धातुप्रदीपादौ प्रुविन्त्ये त्युदाहरणाद् दीर्घान्त एवाभिमत इति कश्चित्।

१. रुधिर् आवरणे—रुणद्धि रुन्धे वा रुधिरं रेणून् रणभूमौ। प्रवेशने अन्तःस्थापनपूर्वकावरणे वा द्विकर्मकोऽयं—ग्राममवरुणद्धि व्रजं। २. भिदिर्-विदारणे—भिनत्ति भिन्ते वा बाणेन भटः परहृदयं, भित्तमिति खण्डे निपातः। ३. छिदिर् द्विधाकरणे। द्विधाकरणं कियदवयवविभाग इति पृथग्योगः—छिनत्ति छिन्ते वा छागमस्तकं देव्याः। ४. रिचिर् विरेचने। विरेचनं पौनःपुन्येन पुरीषोत्सर्गः—विरिणक्ति विरिंक्ते वा, व्यरिणक्। ५. विचिर् पृथक्भावे—विविनक्ति विविंक्ते वा युक्त्या पदार्थान् तार्किकः। ६. क्षुदिर् संपेषणे—क्षुणत्ति क्षुन्ते वा उदूखलेन तण्डुलान् गृहिणी, चुक्षुत्सति-ते। ७. युजिर् योगे—युनक्ति युंक्ते वा नेता रणार्थं रथे तुरगान्। ८. उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः। देवनं यावद्दिवाऽयः क्रीडनमिति केचित् उभयानुबन्धोऽय—छृणत्ति छृन्ते वा वित्तवान् समिता, छर्दिः। ९. उतृदिर् हिंसायां—तृणत्ति तृन्ते वा मृगान् लुब्धकः। १०. कृती छेदने*—कृणत्ति विकर्तनः। ११. शिष्लृ विशेषणे। विशेषणमुपरञ्जनं—विशिनष्टि गुणेन गुणिनं, विशिण्ढि, व्यशिनट्। १२. पिष्लृ संचूर्णने—पिनष्टि वेशवारं गृहिणी*। १३. भञ्जो आमर्दने—भनक्ति भङ्गुरं काष्ठमनायासेन वर्धकिः। १४. भुज पालनाभ्यवहारयोः—भुनक्ति पृथिवीं नृपः, भुंक्ते भक्तं बुभुक्षितः, अशने भुजोत्यात्मनेपदं। १५-१६. तृह हिसि हिंसायां—तृणेढि परिवृढः परबलं, हिंहि। १७. उन्दी क्लेदने—उनत्ति तूलिका पतिता पानीये। १८. अन्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु—व्यनक्ति अतिरिक्तार्थं काव्यस्य टीकाकारः स्फुटीकरोतीत्यर्थः, अभ्यनक्ति तैलेन

---

* कृती वेष्टने। कृणत्ति काव्यकारं कीर्तिप्रकरः तथा च कविरहस्यं यं कृणत्ति गुणग्रामः। कृती छेदने इति पाठं मन्यमानेन कृणत्ति करवालेन बलवदरिशिरो वीर इत्यसदनुप्रासः समासादि। तत्र मिश्रैः मनो न विदधे (टीका)। कृतशिषपिषां यदात्मनेपदोदाहरणानि आदर्शपुस्तके लिखितानि विभाषिताः इत्यनन्तरं परस्मैपदिषु पाठात् स्पष्टमेव प्रमत्तानि तानि।

गात्रं गृहस्थः, प्रक्षयतीत्यर्थः। अनक्ति अनड्वान्, तृणमत्तुं गच्छतीत्यर्थः। १९. तञ्चु संकोचने—तनक्ति नक्तं कमलं। २०. ओविजी भयचलनयोः—विनक्ति विजने जनो दुष्टजन्तुभ्यः। २१. वृजी वर्जने—वृणक्ति विरक्तो ममतां। २२. पृची सम्पर्के—पृणक्ति पोतो जनकस्य पृष्ठं। परस्मैभाषाः। २३. ञिइन्धी दीप्तौ। ञ्यनुबन्धो वर्तमाने क्तार्थः—इन्धे वह्निरिन्धनैः। २४. खिद दैन्ये—खिन्ते दरिद्रः। २५. विद विचारे—विन्ते विद्वान् वेदार्थं मोमांसया। आत्मनेभाषाः। इति दुर्गसिंहोक्तगणवृत्तौ नविकरणा रुधादयः समाप्ताः।

(४) विरेचनं रिक्तीकरणमिति गोविन्दभट्टः। (९) हिंसादानयोः। हिंसानादरयोरिति रुधादिनागार्जुनभट्टमल्लः। षष्ठस्वरानुबन्धाविताविति मैत्रेयः (कृद, तृद्)। (१५) तृतीयस्वरानुबन्धोयमित्येके। (१९) तञ्चु इति वोपदेवः। (२१) चान्त इत्येके। (२५) रुधादिपरिसमाप्त्यार्थं इतमधीते मैत्रेयः, पारायणे तु गणसमाप्तिं नेच्छति अन्यताऽपि नशब्द इष्यते, तेन लुनति पुनतीत्यादि सिध्यति।

१. तनु विस्तारे—तनाति तनुते वा तन्तून् तन्तुवायः। २. षणु दाने—सनोति सनुते वा गां गुरवे गृहस्थः। ३-४. क्षणु क्षिणु हिंसायां—क्षणोति क्षणुते क्षिणोति क्षिणुते वा राक्षसः सकलं। ५. ऋणु गतौ—ऋणोति ऋणुते वा वनं वानप्रस्थः। ६. तृणु अदने—तृणोति तृणुते वा तृणं वृषभः। ७. घृणु दीप्तौ—घृणोति घृणुते वा दीपः, घृत्वा घर्णित्वा। ८. डुकृञ् करणे—करोति कुरुते वा कार्यं कृती। विभाषितः। ९. वनु याचने—वनुते धनं दाता धार्मिकेषु। १०. मनु बोधने—मनुते मुनिरात्मानं आत्मनेभाषाः। इति दुर्गसिंहोक्तगणवृत्तौ उविकरणास्तनादयः समाप्ताः।

(२) लाक्षणिकोऽयं णकार इति पूर्णचन्द्रः। उणादिवृत्तौ क्षणपाजि इत्यादिसूत्रे दुर्गसिंहोऽपि। (८) भषणार्थोऽप्ययं मधुरसमुषीयागी जायां नवान्नमचोकरन्निति नैषधं। से गुं धित्वेऽप्यकारी वा वक्तव्य इति वररुचिः—किं करोमि कथं कुर्मि क्व नु गच्छामि माधव। (१०) भव इतमधीते मैत्रेयः।

१. डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये—क्रीणाति क्रीणीते वा कनकं वणिक्। २. प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च—प्रीणाति प्रीणीते वा पितरं पुत्रः।

*३. श्रीञ् पाके—श्रीणाति श्रीणीते वा यवागूं। ४. स्कुञ् आप्रवणे। आप्रवणमावरणं—स्कुनाति स्कुनीते वा वाटीं वेत्रादिना वास्तव्यजनः। ५-६. षिञ् युञ् बन्धने—सिनाति सिनीते युनाति युनीते वा विषयिणमपराधिनं

* भवानन्तरं आदर्शे नास्तीति इत्यन्तरं लिख्यते इति ममादर्शे जयदेवाख्यात् खात् अट् चेत्।

कारासु राजा, योष्यति। ७. क्नूञ् शब्दे—क्नुनाति क्नुनीते वा कोकिलः। कुञ् इत्येके, तथा च प्रयोगः—क्रौञ्चचक्रं कुनातीति, एतच्च न दुर्गमतमनुगृह्णाति तथा च न कवतेश्चे क्नीयित इत्यत्र स्वविकरणनिर्देशात् कौतिकुवत्योर्मा-भूदित्येवाभिदध्यौ, अन्यथा कौतिकुवतिकुनातीनां माभूदित्येव युज्यते। ८-९. मीञ् द्रूञ् हिंसायां—मिनाति मीनीते द्रूणाति द्रूणीते वा अबलं सबलः कराजनि देशे। १०. पूञ् पवने—पुनाति पुनीते वा पन्थानं पवनः। ११. लूञ् छेदने—लुनाति लुनीते वा व्रीहीन् कृषकः। १२. स्तॄञ् आच्छादने—आस्तृणाति आस्तृणीते वा तृणैर्भूमिं प्रावृट्। १३. कॄञ् हिंसायां—कृणाति कृणीते वा कुशलं खलः साधूनां। १४. वृञ् वरणे—वृणाति वृणीते वा पतिंवरा युवानं। केचिदमुं दीर्घान्तं पठन्ति, तदा वूर्ण इत्यादि। १५. धूञ् कम्पने—धुनाति धुनीते वा धात्रीपल्लवं वायुः। ग्रह उपादाने—गृह्णाति गृह्णीते वा वस्तु गृहस्थः सत्तमात्। ज्यादिल्वादिषु पाठोऽस्य निष्फलः। केचित्त गृह्णः गृह्णवान् गृह्णिरिति छान्दसप्रयोजन इति मन्यन्ते। विभाषिताः। १७-१८. शॄ स्वॄ हिंसायां—श्रृणाति स्वृणाति वा सिंहः करिघटां, स्वूर्णः। केचिद्वकारमध्यं पठन्ति, तेषां स्रीर्णः। १९. पॄ पालनपूरणयोः—पृणाति दीनं धन्यमायो धनी, पूर्तः पूर्णं इत्यादि पूरी आप्यायने इत्यस्य। २०-२१. व्ली वॄ वरणे—व्लिनाति वृणाति वा वरं बाला, व्लीनः, वूर्णः औष्ठ्योपधोऽयमिति पुनः पाठः। लवने इति कश्चित्। २२. भॄ भर्त्सने—भृणाति तूर्णं, भकारादिरयं इत्थमेव बोभूर्यत इति (३.५.४३.)। वृत्त्युदाहरणं पञ्जिकायां भॄ भर्त्सन इति धातूत्तोलनं च। एतदविदित्वा हॄ हूर्छणे इति हकारादिपाठं मन्यमानेन मिश्रेण (चतुर्भुजेन) तु अन्यथैव प्रतिपादितं। तथा च हूर्छनं कौटिल्यं—हृणाति भ्रुवं कुपितं, जहार। २३. दॄ विदारणे—दृणाति दारु दासेरकः। २४. जॄ वयोहानौ—जृणाति जरया नरः। २५. नॄ नये—नृणाति नृपतिरुपाय रिपुजये। २६. गॄ शब्दे—गृणाति गिरं गीष्पतिरिव प्रगल्भः। प्रत्यनु-पूर्वोऽमुत्साहने—छात्राय प्रतिगृणाति अनुगृणाति उत्साहयतीत्यर्थः। २७. ज्री वयोहानौ—ज्रिनाति युवतिर्जरसान्वितं। २८. ॠ गतौ—समृणाति

दशार्णं वर्णौ। २९. री रेषणे च। रेषणमिह हिंसनं, चकारो गतिमनुकर्षति—रिणाति वनमारण्यकः। आङ्पूर्वोऽयं शोषणे। ३०. ली श्लेषणे—लिनाति ललना लावण्यं। कर्माविवक्षायां लिनाति जलधौ सरित। ३१. ल्वी च। चकारः श्लेषणमनुकर्षति, तर्हि भिन्नयोगो व्यर्थः, सत्यं चकारमकृत्वा एकयोगे एकधातुप्रतिपत्तिः स्यात्। तालव्यमध्योऽयमिति मतिमोदिनी, पकारमध्योऽयमिति मिश्रः—ल्पिनाति, वकारमध्योऽमित्यपरः ल्विनाति। वृत्। प्वादि द्वाविंशतिः प्वादिल्वादिव्यवच्छित्तये वृदित्यर्थः। केचित तु सन्निहितत्वात् ल्वादिमेव व्यवच्छिनत्ति प्वादिस्तु आगणं प्राप्तावपि व्रीप्री-धातू आदायैव निवृत्तिः अन्यत्र प्रयोजनाभावादिति प्रचक्षते। ३२. व्री वरणे—व्रीणाति ऋत्विजं यजमानः। ३३. भ्री भरणे—भ्रीणाति भृत्यं भर्ता। भ्री भये इति केचित। ३४-३५. णभ तुभ क्षिप हिंसायां—नभ्नाति तुभ्नाति क्षिणाति वा प्रभ्ररसमञ्जसजल्पन। क्षिष हिंसायामिति भिन्नयोगं वचित्रार्थं कश्चित कुरुते, क्षिया। ३६. ज्ञा अवबोधने—जानाति जगन्ति भगवान। चकारोयमनुपसर्गे वेति समुच्चिनोति, तेन जानीते जयदेव पवेत्यादयः प्रयोगाः साधुतामध्यासते। ३७. बन्ध बन्धने—बध्नाति काराया-मनुचितकारिणं नृपतिः। ३८. श्रन्थ मोचनप्रतिहर्षणयोः—श्रथ्नाति वत्सं गोरक्षः। ३९. मन्थ विलोडने—मथ्नाति माथुरो दधि, गोधुक। ४०. ग्रन्थ सन्दर्भे—ग्रथ्नाति मालां मालाकारः। ४१. कुन्थ संक्लेशे—कुथ्नाति कुमारी प्रसवे वधूः। ४२. मृद क्षोदे—मृद्नाति मोदकं कवलेन बुभुक्षितो भोक्तं। ४३. मृड सुखने—मृड्नाति परिवृढः सुखीभवतीत्यर्थः, मृड्नाति मृडानी मृडमिति सकर्मकोऽपीष्यते। ४४. गुध रोषे—गुध्नाति गोधां प्रति व्याधः। ४५. कुष निष्कर्षे—कुष्णाति कदली' बालः त्वचं मोचयतीत्यर्थः। ४६. क्षुभ सञ्चलने—क्षुभ्नाति नभस्वता सरस्वान्। ४७. क्लिशू विबाधने—क्लिश्नाति जगदिह दुर्वृत्तः। ४८. अश भोजने—अश्नाति पोतो गुडं। ४९. उध्रस उञ्छे। उदनुबन्धोऽयं दीर्घशङ्कानिरासाय पूर्वं निर्दिश्यते—ध्रस्नाति तपस्वी सस्यमुद्धृतसस्यकेदारे। ५०. इष आभीक्ष्ण्ये। आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं, तच्च यद्यपि

पाकादिष्वपि संभवति तथापि सामान्यक्रियावाचिधात्वर्थस्य करणस्यैव इह गृह्यते—इष्णाति वैष्णवो वैष्णवव्रतं पुनः करोतीत्यर्थः। ५१. विष विप्रयोगे—विष्णाति विरक्तः पुत्रकलत्रात्। ५२-५३. प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु—प्रुष्णाति प्लुष्णाति वा वारिवाहो गिरिनदीं। ५४. पुष पुष्टौ—पुष्णाति पुष्या मनोरथं यात्राकृतौ। ५५. मुष स्तेये। स्तेयमिह स्वामिनोऽननुमत्या धन-ग्रहणं—मुष्णाति दस्यु सर्वस्वं साधूनां प्रान्तरे। ५६. खच भूतिप्रादुर्भावे। अवर्णा-दूटो वृद्धिरित्यनेन वृद्धिः—खौनाति नीतिमाननुदिनं समृद्धो भवतीत्यर्थं इति मिश्रः। श्विनोतीत्यादौ च्छ्वोर्श्वड्ञनेऽय इति वलोपमाचक्षाणस्य पञ्जिकाकारस्य मतं वर्णयन् कश्चित् खनातीत्युदाजहार। अपरश्च कृति व्यञ्जने वलोपं व्याच-क्षाणः छ्वोः शूटौ पञ्चमे च इत्यत्रापि छकारेण साहचर्यात् आख्यातिकभिन्न-पञ्चमे वस्य ऊटं मन्यमानः खव्नातीत्युदाहरति। सामान्येन मतत्रयं लिखितं तारतम्यविचारेण एतेषु भद्रपक्षः सुमनीषिभिर्ग्राह्यः। परस्मैभाषाः। ५७. वृञ् संभक्तौ। वृणीते मित्रं सत्पुरुषः धनादिना सम्यग्भजतीत्यर्थः। आत्मनेभाषाः इति गणवृत्तौ नाविकरणाः क्र्यादयः समाप्ताः।

(४) आप्लवने। (६) द्वितीयः श्रिडादिरिति बालिशप्रलापो हेय एव। (१४) दीर्घान्तोऽयमिति रामः ह्रस्वान्तोऽयमिति चतुर्भुजः। (१८) सृ हिंसायां। दन्त्यसकारयुक्तपवर्गीयबकार इति धातुप्रदीपः, तालव्यादिरयमपीति गोविन्दभट्टः। स्तृ इत्येके स्तृधे स्तृणाति शत्रूनामश्वान् स्तृणति वारणान् इति हलायुधः। ल्वी गतौ इत्येके। (२०) अवल्लिपितं व्लूपितमिति वैद्ययमकं। कातन्त्रसूत्रे तु ,वकारं दन्त्यवर्गपञ्चम-मधीत्यात्रापि तथा कल्पयन्ति स्वल्पमतयः। (२५) स्तृणाति लम्भयति च वर्हत्यपि नयत्यमू इति क्रियानिर्घण्टे। ज्यां जरायां जरति जृणाति च जिनाति च। चतुर्भुजस्तु वयीग्रहणमपनीय ज्ञानावित्याचष्टे। (९) रिषणं वृकध्वनिः रिणाति रिषते वार्काः (वृकशिशुः) इति शब्दानुवृत्तौ भट्टमल्लः। (३६) कथं ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य उच्यते उपसर्गप्रतिरूपकत्वात् विभक्तिविपरिणामेन कर्मणि प्रत्यय इति जयमङ्गलः। (४५) मूर्धन्यान्तादस्मात् कलचि कुषली मूर्धन्यवानिति जातरूपः। (४९) व्याघरो धातुरित्येके तथा च क्र्यादा-वुध्रस उञ्छ इत्यथ पुनश्चौरादिकः पठ्यते तस्य ध्रासयतीति रूपमपरं ध्रस्नाति येषां ध्रसः। उत्पूर्वस्य गणद्वयेऽपि पठनं तेषां कृते श्नाविधौ उध्रस्नाति निगद्यते णिचि कृते उध्रासयत्यन्यतः। (५१) दन्त्यान्तोऽय-मिति विसद्युत्पत्तौ सुभूतिः। (५२-५३) स्नेहनं प्रीतिः। धातुप्रदीपे भट्टमल्लेन मोचने इति दृश्यते। (५७) संभक्तिर्मैत्रीकरणमिति टीकाकृत्।

१. चुर स्तेये—चोरयति चौरः परधनं, चोरयिष्णुः। २. चिति स्मृत्यां—चिन्तयति, चिन्तनं-ना, चिन्ता इनो लोपाभावे चिन्तियेत्यपि। ३. यत्रि संकोचने—यन्त्रयति मन्त्रेण विषवैद्यः काद्रवेयान्। ४. स्फडि परिहासे—स्फण्डयति सखा सखायं। ५. लक्ष दर्शनाङ्कयोः—लक्षयति वृक्षं पक्षी, पश्यति चिह्नयति वेत्यर्थः। विभाषितोऽयमित्येके इति दुर्गः। तन्मते लक्षयते इत्यपि। ६. भक्ष अदने—भक्षयति पक्षी लक्षितमामिषं। ६. कुद्रि अनृतभाषणे—कुन्द्रयति यन्त्रणया कूटसाक्षी, मिथ्या वदतीत्यर्थः। डान्तोऽयं ऋदनुबन्ध इति मतिमोदिनी, तन्मते कोडयति कुड्या कुल्या इति। ७. लड उपसेवायां—लाडयति लालयति वा बाला बालपाशं, मानुबन्धोऽपि जिह्वा-सेचने—लडयति जिह्वामहिः। ८-१०. मिद तिल ष्णिह स्नेहने—मेदयति तेलयति स्नेहयति तैलेन वर्तिकां प्रदीपकारकः। मिदिरिदनुबन्ध इति केचित्, तन्मते मिन्दयति। ११. ओलडि उत्क्षेपे—लण्डयति पिण्डं श्वानं प्रति शिशुः, लण्डिनः इड्व्यवधानेऽपि निष्ठातो नत्वं ओदनुबन्धबलात्। केचिदोकारादिमेवामुं मन्यन्ते, तन्मते ओलण्डयति ओलण्डितः। १२. जल अपवारणे—जालयति भित्तिमन्तगृहदर्शनाय, सविबन्धां करोतीत्यर्थः। १३. पीड अवगाहने—पोडयति निविडस्तनमुरो रागी, दुःखक्रियायामप्ययं—पीडयति पान्थं विरहः, पीडा। १४. नट अवस्यन्दने—नटयति शोणितमवटोः, उन्नाटयति चौरस्येति हिंसार्थोऽपि। १५. श्रथ प्रतिहर्षे—श्राथयति श्रवणेन जन्मनः पुत्रस्य पुत्री, पुनः पुनः हृष्यतीत्यर्थः। प्रतिरोधो हर्षस्येति केचित्। तदा श्राथयति श्रवणेन विपदः पुत्रस्य पुत्री। १६. वध संयमने। संयमनं बन्धनं—बाधयति बन्धनालयेऽपराधिनं अधिपः। १७. पृ पूरणे—पारयति वराकं कृपालुः, शक्तौ च पारयति पराकं कर्तुं तपस्वी। केचिदमुं दीर्घान्तं पठित्वा पुपूर्षतीति मन्यन्ते, तदिह धात्वन्तरेण सिध्यति, ह्रस्वान्त पक्षायमिति पिपारयिषति, पारय इत्यादि। १८. ऊर्ज बलप्राणधारणे। बलप्राणयोर्धारणं—ऊर्जयति समर्जितचित्तः दुःखेन जीवलोके। १९-२१. चुट छुट कुट्ट छेदने—चोटयति छोटयति कुट्टयति वा दुष्टाधिष्ठितमरणं नराधिपः, छोटिका कुट्टाकः, कुत्सनेऽप्ययमित्येके। २२-२३.

पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे—पुट्टयति चुट्टयति वा निदाघस्य वासरे सरसी। २४. मुट संचूर्णने—मोटयति मल्लं बलवान् भटः। २५-२७. स्मिट अट्ट षुट्ट अनादरे—स्मेटयति अट्टयति सुट्टयति वा बटुं वयसाधिकः। २८. घट्ट चलने—घट्टयति घनः समीरणौघेन। २९-३०. छद खट्ट संवरणे—छादयति खट्टयति वा खट्वां प्रच्छदपटेन, प्रच्छदः, छदिः, छद्म, छत्रमित्यादि, खट्टना। ३१-३२. शठ श्वठ संस्कारगत्योः—शाठयति श्वाठयति वा भूमिमुद्युक्तः, शुठि इत्येके, शुण्ठयति। ३३-३६. षट्ट तुजि पिजि पिष हिंसाबलदाननिकेतनेषु—सट्टयति तुञ्जयति पिञ्जयति पेषयति वा समितौ शत्रून् सुभटः। पिसिरयं दन्त्यान्त इति केचित् पेसयति, पटादिदण्डकेऽपि तुञ्जिपिञ्जी पठिष्येते आत्मनेपदार्थं तुञ्जयते पिञ्जयते इत्यादि, अनयोः पुनः परस्मैपदमेव स्यादिति, अन्ये तु अर्थभेदेन द्विःपाठमाहुः। ३७-३८. श्वल्क वल्क भाषणे—श्वल्कयति वल्कयति वा बहु वाचाटः। ३९-४१. श्वर्त (स्वर्त, राम) श्नुपि पथि गतौ—श्वर्तयति, अयं कृच्छ्रजीवने इत्येके, श्वभ्र इत्येके, श्नुम्पयति पन्थयति वा पान्थः पन्थानं। ४२. क्षपि क्षान्तौ—क्षम्पयति दीनमनुकम्पकः। ४३. पिच्च कुट्टने—पिच्चयति पिचुमर्दं वर्धकिः। ४४. तड आघाते—ताडयति पोतं कुपितः पिता। ४७-४९. खड खडि कडि भेदे—खाडयति खण्डयति कण्डयति। ५०-५२. नक्क धक्क पशि नाशने—नक्कयति धक्कयति पंशयति वा पांशुवृष्टिः। पसिरयं दन्तमध्य इति कश्चित्, पांसुशब्दोऽपि दन्त्यमध्य इति तन्मतं। ५३-५४. चक्क चुक्क व्यथने—चक्कयति चुक्कयति वा करिकरमङ्कुशेन हस्तिपकः। ५५. पुस्त आदरानादरयोः—पुस्तयति कस्तूरिकां काचित्, पुस्तः पुस्तकं। ५६. क्षल शौचे। शौचमिह शुचीकरणं—प्रक्षालयति पात्रं परिवेशकः, क्षालः। ५७. तल प्रतिष्ठायां—तालयति व्रतं सुकृतिनः सम्पूर्णं भवतीत्यर्थः, सम्पूर्णीकरणेऽपि प्रयोगवशात्। घुषिरविशब्दन इति प्रतिषेधात् विकल्पे नन्ताश्चुरादयः। अपरे तु विशब्दनप्रतिषेधात् चुरादिभ्यो यथाभिधानं इन्प्रत्ययः न विकल्पः सार्वत्रिक इत्याहुः, तालः तलमित्यपि भवति। ५८. तुल उन्माने—तोलयति मानं कामिनां कामः, तोला, तुला, तुलितः इत्यादि विकल्पितेन्पक्षे। ५९. तुल

उत्क्षेपे—दोलयति दोलां दोलावाहकः, दोला, दुलिः। ६०. पृथ प्रक्षेपणे—पर्थयति पृथिवीमबादिभ्यः, भेदेन जानातीत्यर्थः, पर्थयति पायसे घृतं प्रक्षिपतीत्यर्थः। तस्मात् प्रक्षेपणमिह मिश्रणं अमिश्रणं च। अत्रैव प्रथ प्रख्याने इति कश्चित् प्राथयतीत्यादि। अदन्तप्रकरणे तु दृश्यते प्रयोगात्। ६१. शम्ब सम्बन्धे—शम्बयति शम्बलं शम्बूके पाथेयोचितं। अतःपरं षम्ब च इति केचित् पठन्ति, सम्बयति। ६२. चुल निमज्जने—चोलयति चीवरं जलमध्ये, बुल इति कश्चित्। ६३. ष्टूप समुच्छ्राये—स्तूपयति सूपकार ओदनं पक्त्वा। ६४. मूल रोहणे—मूलयति तरुं, रोपयतीत्यर्थः, मूलं, मूलिका। ६५. क्षजि कृच्छ्रजीवने—क्षञ्जयति क्षञ्जः, कष्टं जीवतीत्यर्थः,। ६७. सान्त्व सामप्रयोगे—सान्त्वयति शोकाकुलं सामवादैः, षोपदेशोऽयमिति केचित्। ६८. मान पूजायां—मानयति मान्यमभ्युत्थानादिभिर्विद्वान्। ६९. चुद सञ्चोदने। सञ्चोदनमाक्षेपः—चोदयति चिन्तितमन्यैरन्यः, आक्षिपति खण्डयतीत्यर्थः। ७०-७२. कल पिल डिप क्षेपे—कालयति कालं कौलिकाचारैः कुलवधूः गमयतीत्यर्थः, एवं पेलयति डेपयति। डिल इति कश्चित् डेलयति। ७३-७५. कुडि जसि पल रक्षणे—कुण्डयति जंसयति पालयति वा पृथ्वीं पृथिवीपतिः। ७६. श्लिष श्लेषणे—श्लेषयति विशिष्टं घटकः। ७७-७९. लूष त्रूष बर्ह हिंसायां—लूषयति त्रूषयति निबर्हयति वराहं। ८०. शुन्ध सर्जने—शुन्धयति बन्धुं शुद्धाशयः, सृजतीत्यर्थः। ८१. ज्ञप मानुबन्धश्च—ज्ञपयति ज्ञापने वायममिधीयते। मारणादिष्वर्थेषु तत्र घटादित्वेनापि सिद्धे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदमिति, पुनर्मारणादिषु मानुबन्धत्वमितीष्यत इति कश्चित् किल हेत्विवन्तात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदमेव स्यात्। तदयुक्तमिह तस्यानादरात् तत्र हि मारणाद्यर्थे परस्मैपदमेव तत्र हेतावात्मनेपदमपीति प्रयोजनं। ८२. यम च परिवेशने। चकारेण मानुबन्धत्वमपेक्षितमस्योत्तरस्य धातोः—यमयति तेमनमनतिक्रमेण भोजने जननी, परिवेशयतीत्यर्थः। ननु घटादौ यमोऽपरिवेशने मानुबन्धत्वमुक्तं, तत्कथं न विरोधः। सत्यं स्वार्थेऽत्र

मानुबन्धत्वं तत्र हेताविति न दोषः। केचित् घटादौ परिवेशन एव मानुबन्धत्वमाहुः। मन्यते प्रयोजनमिह कर्त्रभिप्रायेण परस्मैपदमपि दर्शितं। ८३. चप कल्कने। कल्कनमिह चूर्णीकरणं—चपयति पाषाणपट्टे तण्डुलान् सूपकारः। ८४. न हेतावन्ये मानुबन्धाः। ज्ञपादिभ्योऽन्ये धातवः अहेतौ स्वार्थे इनन्ते घटादिपठिता अपि न मानुबन्धाः तेन स्यामयते शामयत इत्यादिकमुदाहरिष्यते। ८५. ध्यप क्षेपे—ध्यापयति धूलिमनिलः, अदिध्यपत्। ८६-८७. स्फिट्ट बुधि हिंसायां—स्फेटयति बुन्धयति वा निर्बन्धतो रिपुनेता। बुधीति अन्तस्थादिरयं टवर्गद्वितीयान्तोऽन्यैः पठ्यते बुण्ठयति। ८८-९०. पूल मुस्त पिडि सङ्घाते—पूलयति मुस्तयति पिण्डयति वा तण्डुलान् पिण्डदः। ९१. पुंस अभिमर्दने—पुंसयति कंसे कासमर्दं। डपि डिपीत्येके—डम्पयति डिम्पयति। ९२. टकि बन्धने—टङ्कयति चटकं विटङ्कोपरि पाशिकः, टङ्कः, टङ्ककः। ९३. धूस कान्तीकरणे—धूसयति धनिकाङ्गं मलयजरजः, धूस्तूरः तालव्यान्तोऽयमिति कश्चित्। ९४. कीट बन्धे—कीटयति कापटिकः स्वकृतमनुतापं, कीटः। ९५. चूण सङ्कोचने—चूणयति दुश्चरितेन संभावितः, सङ्कुचितो भवतीत्यर्थः। ९६. तूण पूरणे—तूणयति तूणं शरैर्वीरः। दूर इति केचित्, धातुरेवायं नास्तीति केचित्। ९७. पूज पूजायां—पूजयति विजयां विजयकामः। ९८-९९. अर्क ईड स्तवने—अर्कयति ईडयति वा मृडानीं चाण्डः। १००. शुठ आलस्ये—शोठयति मठे कठः, अलसो भवतीत्यर्थः। १०१. शुठि शोषणे—शुण्ठयति कण्ठं कठिनतरातपागमः, शुण्ठा, शुण्ठी। १०२-१०३. जुड चूण प्रेरणे—जोडयति जोलयति वा जलं प्रणाली। चूर्णयति चूर्णेन तैलं पात्रस्य लेखकः, चूर्ण इत्यपरे। १०४-१०५. गर्ज मार्ज शब्दार्थौ—गर्जयति मार्जयति वा मृदङ्गं मार्दङ्गिकः, गुज इत्येके, गोजयति। १०६. पचि विस्तारवचने—प्रपञ्चयति पञ्जिका वृत्त्यर्थं। प्रपञ्चना, पंक्तिरिति इनो विकल्पात्, धात्वन्तरेणेति त्रिलोचनः, पञ्जिकेति वर्णविकारात्। १०७. तिज निशाने—तेजयति राजकरवालं कर्मकारः। १०८. कृत संशब्दने—कीर्तयति कीर्तिं कविर्नृपस्य, कृत

इति ह्रस्वमध्य इति कश्चित्। १०९. वर्ध छेदनपूरणयोः—वर्धयति दुराधर्षं रिपुं रणभूमौ वीरः, वर्धयति गर्धनं धनेन दाता। ११०. कुबि छादने—कुम्बयति तुमुलेन संग्रामभूमिं प्रबली। १११-११२. लुबि तुबि अर्दने—लुम्बयति तुम्बयति वा वैरिणं विजिगीषुः, लुम्बा, तुम्बा। तुपीत्येके—तुम्पयति, तुम्पा। ११३. ह्लप व्यक्तायां वाचि—ह्लापयति होता हविराधानमन्वं। ह्रप इति कश्चित्, ह्रापयति। ११४. म्लेछ च। पूर्वार्थानुकर्षणाय चकारः भिन्नयोगो विचित्रार्थः—म्लेच्छयति म्लेच्छः कुत्सितपदं। ११५. चुटि छेदने—चुण्टयति चेटिकाकेशान् परार्थं साधुः। ११६. म्रक्ष म्रक्षणे। म्रक्षणं कठिनस्य द्रवेण संयोजनं—म्रक्षयति भक्षितुं भक्तममृतेन दीनः। ११७. इल प्रेरणे—एलयति बलात् मल्लान्तरं मल्लः। ११८. लुण्ट स्तेये—लुण्टयति लुण्टाकः कान्तारे परसर्वस्वं। द्वितीयान्तोऽयमिति कश्चित्, लुण्ठयति। ११९. छर्द वमने। वमनं उद्गरणं—छर्दयति अर्दितो रोगेण भूक्तमन्नं। १२०. सूप माने—सूर्पयति सूर्पेण धान्यं विक्रेता, मातीत्यर्थः। १२१. गुडि वेष्टने—गुण्डयति मण्डलं गुण्डिकाभिर्व्रती। चूर्णीकरणेऽप्येवं वर्तते शिष्टप्रयोगात्। १२२. बल भृतौ। भृतिरिह पोषणं—बालयति बालं जननी। १२३. गर्ध अभिकाङ्क्षायां—गर्धयति बाधकेऽपि लुब्धो धनं। १२४. पूर्व निकेतने। निकेतनमिह निमन्त्रणं निवासो वा—पूर्वयति सर्वान् भोक्तुं दानपतिः, पूर्वयति सद्म इह निर्वृतिवाञ्छया। १२५. रुष रोषे—रोषयति रिपवे राजा। १२६. मडि भूषायां हर्षे च—मण्डयति मण्डनेन कपोलं कलावती। १२७. श्रण दाने—विश्राणयति धनमर्थिने धार्मिकः। हेतौ घटादिरयं, विपूर्व एवास्य प्रयोगः प्रायेण। १२८. भडि कल्याणे। अयं प्रतारणेऽर्थे भाषायां रूढः कल्याणभावना तु छन्दोऽनुरुध्य उक्ता, भण्डयति प्रतारको लुब्धं धनदानाङ्गीकारेण। मडिधातोः परतोऽस्य पाठो न्याय्यः। मडिप्रभृतीनां गणान्तरपठितानां चण्यविशेषरूपाणामेकार्थानां घञन्तत्वेन नामधातूनां रूपसिद्धाविहोपदेश उभयपदप्रतिषेधपरः प्रतिज्ञायते। १२९. वज मार्गणसंस्कारे। मार्गणं (णः ?) बाणः, तस्य संस्कारः पक्षादिना, तत्र वाजयति बाणान् पक्षैः

काण्डकारः। गतावपि केचित्। १३०. व्युष उत्सर्गे—व्योषयति घासं सन्त्रास्तो, प्युष इति त्रिलोचनः। १३१. जसु हिंसायां—चौरस्योज्जासयति, जस इति कश्चित्। परस्मैभाषाः। एते चुरप्रभृतयो परस्मैपदिनः नत्वि-नन्तत्वादुभयपदिन इत्यर्थः। १३२. तत्रि कुटुम्बधारणे। कुटुम्बपोषणमर्थो न प्रायिकः, विस्तारणेऽस्य बहुप्रयोगः—तन्त्रयते तन्तून् तन्त्रवायः। १३३. मत्रि गुप्तभाषणे—मन्त्रयते मन्त्रिभिः कर्तव्यमर्थं नायकः। १३४-१३५. वस्त गन्ध अर्दने। अर्दनमिह गतिहिंसायाचनार्थकमेव यथाप्रयोगमुदाहरणं। वस्तयते गन्धयते वा सिन्धुः सिद्धं। १३६. हिक्क हिंसायां—हिक्कयते वृकः पथिकजनं, हिष्क इत्येके, हिस्क इत्यपरे। १३७. णिष्क परिमाणे—निष्कयते सुवर्णं बणिक्, प्राणिनिष्कत्। १३८. लल ईप्सायां—लालयते ललनां लावण्य-वतीं युवा। १३९. चित संवेदने—चेतयते चिन्तितमर्थमचपलः। १४०. दशि दंशने—दंशयते दन्दशूकः पथि रात्रौ पथिकं। १४१. दसि दर्शने च। चकारात् दंशने च—दंसयते वंशाग्रे नृत्यन्तं नटं दानपतिः। १४१. हूण (कूण ?) संकोचने—हूणयते हूणः कराघातेन, सङ्कुचितो भवतीत्यर्थः, अजु-हूणत्। १४२-१४३. डप डिप संघाते—डापयते डेपयते वा नावं नाविकः। डपि डिपोत्येके डम्पयत इत्यादि। १४४. तूण पूरणे—तूणयते तूणीरं बाणेन धानुष्कः। १४५. स्पश ग्रहणश्लेषणयोः—स्पाशयते। भाषायां प्रयोगोऽस्य दृश्यत इति कश्चित्। त्रिलोचनदासमते पुनर्नास्त्येवेति लक्ष्यते यतस्तस्यैव धातुवृत्तौ अयं कैश्चित् पठ्यत इत्युक्तं। १४६. तर्ज भर्त्स सन्तर्जने—तर्जयते भर्त्सयते वा जनमनाचारस्थं राजा, तर्जना, भर्त्सना। १४७. भ्रूण आशायां—भ्रूणयते भद्रं भव्यः। १४८. यक्ष पूजायां—यक्षयते यक्षराजं धनतृष्णक्। १४९. शठ श्लाघायां—शाठयते शठ आत्मानं। १५०. स्यम वितर्के। न्यासकारस्तु श्यालशब्दस्य व्युत्पत्तये श्याल वितर्के इति मन्यते—स्यामयते दूरे पथि महिषं गोत्वेन। १५१. गूर उद्यमे—उद्गूरयते मुद्गरं चौरो हन्तुं। गूर भक्षणे इति केचित्, गुरी उद्यमे इति केचित्। १५२-१५३. शम लक्ष आलोचने—शामयते लक्षयते वा सर्वप्रयोजनममात्यप्रधानं। १५४. कुत्स

अवक्षेपणे। अवक्षेपणमिह निन्दा—कुत्सयते मत्सरतां स्वच्छमतिः, कुत्सः, कुत्सा। १५५. भल आभण्डने—भालयते इङ्गितेन भामिनी अभव्यं। निपूर्वोऽयं निरूपणे। १५६. कूट अप्रसादे—कूटयते कापटिकः स्फुटमप्यर्थं। कुट प्रतापन इति कश्चित्, कोटयते। १५७. वञ्चु प्रलम्भने—वञ्चयते कश्चिदर्थिनं कृपणः। १५८. धृषु शक्तिबन्धने—धर्षयते धार्मिकं दुष्टः, वृषु इति कश्चित्। १५९. मद तृप्तियोगे—मादयते मदिरया मत्तः। १६०. दिवु परिकूजने—देवयते गर्भदुःखिता। वञ्चुप्रभृतेरुदनुबन्धत्वं स एव धातुरर्थान्तरे चुरादिरिति ज्ञापनार्थं इदं नातिप्रयोजनमिति नानुबन्धमुदाहरन्ति वृद्धाः, तदसाधु समधिगच्छामः। १६१. गॄ विज्ञाने—गारयते गुरुतः सूक्ष्ममर्थमभियोगी। १६२. विद वेदनाख्याननिवासेषु—वेदयते विद्धः व्यथत इत्यर्थः, निवेदयते स्वार्थं आख्यातीत्यर्थः, वेदयते तीर्थे वसतीत्यर्थः। १६३. मन स्तम्भे—मानयते मन्त्रादिना शत्रुं स्तभ्नातीत्यर्थः। १६४. यु जुगुप्सायां—यावयते युवती जरन्तं। १६५. कुस्म कुस्मयने—कुत्सितं स्मयनं कुस्मयनं—कुस्मयते विस्मयपराऽप्यविदग्धा। आत्मनेभाषाः। एते तत्रिप्रभृतयः कुस्मान्ता आत्मनेपदिन इत्यर्थः। आगर्वादात्मनेपदीत्यतोऽनन्तरं चर्चादयः स्तेनान्ता अपि जसु हिंसायामित्यतः पूर्वगणे पठितुं युज्यन्ते। तद्विचारतयैवाप्रेक्षापूर्वकारिणां पुनरुभयपदवेदिनां परस्मैपदविभागाय द्विधोपदेश एव साधीयानिति। १६६. चर्च अध्ययने—चर्चयति निश्चितमतिर्वेदान्, चर्क इति कश्चित्। १६७. बुक्क भाषणे—बुक्कयति वाचालो बहूनि वचांसि। १६८. शब्द उपसर्गादाविष्कारे च। शब्द इत्ययं धातुरुपसर्गात् पर आविष्कारे भाषणे च चुरादिरित्यर्थः। प्रशब्दयति गभीरमर्थं स्फुटीकरोति भाषते वेत्यर्थः। अन्यत्र शब्दायति शब्दयति वा शाब्दिकः। भाषणाविष्काराभ्यामन्यत्र सोपसर्गस्य प्रयोगवारनार्थमिदं। यद्येवं कृभ्विमण्डीत्यादिसूत्रे शब्द इति लिङ्गमिनन्तं चौरादिकमित्येक इति कथमुक्तं वृत्तिकृता। सत्यं एवं योजनीयं लिङ्गमिनन्तं, तत्र शब्दन इति न पुनश्चौरादिकपक्षेऽपि शब्दन इति। १६९. कण निमीलने—काणयति अक्षिकाणः। १७०. जभि नाशने—जम्भयति स्मरं

शम्भुः। १७१. षूद आस्रवणे—सूदयति मदिरां शौण्डिकभाण्डात्। क्षरणने इत्येके। १७२. जस ताडने—जासयति शिशुमध्येतुं पिता। हिंसायां पठितोऽपि पुनरर्थभेदात् पठ्यते। १७३. पश बन्धने—पाशयति पशुं पशुपालः। १७५-१७६. चट स्फुट भेदे—उच्चाटयति नवोढां पत्युः सपत्नी, आस्फोटयति भटमुत्कटो मातङ्गः। इनो विभाषामङ्गीकृत्य चटति स्फुटतीत्याद्यप्युदाहरन्ति। १७७. घट सङ्घाते—घाटयति कवाटं द्वारि दौवारिकः। अनेनैव सिद्धे कथं उद्घाटितकवाट इति (३. ४. ६५) वृत्तिकृता सिद्धान्तान्तरमुक्तं, नन्वसिद्धेः। १७८. हन्त्यर्थाश्च। येऽपि हन्त्यर्था यत्र कुत्र पठ्यन्ते तेऽपि चुरादौ पठितव्याः। अत्रैव घातयति हिंसयति तर्दयति। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—चटप्रभृतयो हन्त्यर्था अपि चुरादय इत्यर्थः। ते अजीघतदित्यादि स्वार्थेनं मन्यन्ते। अनेनैव सिद्धे अन्येषां तु हिंसार्थानां चुरादौ पाठ आत्मनेपदादिह रूपभेदार्थः। १७९. दिवु अर्दने—देवयति दरिद्रः, परं गच्छति याचते वेत्यर्थः। १८०. अर्ज प्रतियत्ने—अर्जयति परिजनो जलं (धनं, रमा.)। १८१. घुषिर् विशब्दने। विशब्दनमिह भाषणं आविष्करणं विविधशब्दनं वा—घोषयति गूढमर्थमभियुक्तः। क्षुभिवाहीत्यत्र विशब्दनप्रतिषेधात् चुरादाविन् विभाषया भवति इति ज्ञाप्यते, तेन जुघुषुः पुष्पमाणवा इति। १८२. आङः क्रन्द सातत्ये। आङ्पूर्वः क्रन्दधातुः सातत्ये चुरादिरित्यर्थः, आक्रन्दयति। अन्ये तु क्रन्दसातत्ये इत्यर्थनिर्देशः घुषिरनुवर्तते, तेन आघोषयतीत्यादि। १८३. लस शिल्पयोगे—लासयति कुशलो लास्ये। १८४-१८५. तसि भूष अलङ्कारे—तंसयति भूषयति वा यौवनमङ्गनां। १८६. मोक्ष असने—मोक्षयति लक्ष्मीवान् आत्मदुःखं क्षिपतीत्यर्थः। १८७. अर्ह पूजायां—अर्हयति हर्षेणातिथिमातिथेयः। १८८. ज्ञा नियोजने—आज्ञापयति भृत्यान् स्वामी। १८९. शृधु प्रहसने—शर्धयति वृद्धं कुत्सितशब्देन शिशुः, हसतीत्यर्थः। १९०. भज विश्राणने—भाजयति भोगं भृत्याय भूपतिः। १९१. यत निकारोपस्कारयोः—यातयति तनयमध्येतुं ताडयतीत्यर्थः, यातयति तामसे लतां उपस्करोतीत्यर्थः। १९२. निसक्ष प्रतिदाने। प्रतिदानं विनिमयः

परीवर्त इति यावत्—माषान् निर्यातयति तिलान् दत्त्वा, अथवा तिलमाषयोर्निर्यातयति अत्रापि परीवर्तयतीत्यर्थः। निर इति पाठान्तरं। १९३. वस स्नेहनच्छेदनावहननेषु—वासयति तिलान् इति स्नेहने, वासयति वृक्षान् इति छेदने, वासयति रिपून् इत्यवहनने। १९४. चर असंशये—विचारयति विद्वान् आत्मानं। धातुपारायणिकस्तु चर संशये इति पठति, विचारणा हि संशये भवतीति मन्यते। १९५. च्यु हसने—च्यावयति व्रीडारहितं सर्वः, हसतीत्यर्थः। सहने इति कश्चित्—च्यावयति शरान् सहत इत्यर्थः* १९६-१९७. भू कृप अवकल्कने—भावयति कल्पयति वा भृत्यस्य वृत्तिं स्वामी। अवकल्कनमिह दानं। केचित् भूकृप इति पञ्चमीं मन्यन्ते। १९८-१९९. रक लक आस्वादने—राकयति लाकयति वा लड्डुकं बालः, राकयतिना लत्वे लाकयतीत्यादि शक्यसाधनमपि कपिरिकादेः प्रपञ्चार्थमेव लकेरुपादानं। रग लग इति केचित्। २००. अञ्चु विशेषणे—अञ्चयति प्रपञ्चना प्रपञ्चं विशेषयतीत्यर्थः। पूर्वक एवायं अर्थान्तरे चुरादिरिति बाधाय उदनुबन्धता, तेन सत्यपि धातोरनेकार्थत्वे स्वार्थेनन्तता अन्यत्र नास्ति। २०१. लिगि चित्रीकरणे—लिङ्गयति अङ्गं रङ्गभूमौ नटः, चित्रीकरोतीत्यर्थः। २०२. मुद संसर्गे—मोदयति सक्तून् सर्पिषा। २०३. त्रस वारणे—त्रासयति पशून् सस्यक्षेत्रात्। २०४. उध्रस उञ्छे—ध्रासयति धान्यमुद्धृतं सस्यकेदारे तापसः। पूर्वक एवायं धातुश्चुरादिरिति प्रतिपत्तये उदनुबन्धत्वं। कैश्चिदसौ न पठ्यते। २०५. मुच प्रमोचने—मोचयति मुद्रां वणिक्। २०६. आ स्वदः सकर्मकात्। स्वद आस्वादने इति वक्ष्यते, तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं। अस्माद् धातोः सकर्मकक्रियावचनादेव इन् भवति अकर्मकक्रियावचनात् न भवति। शाकटायनस्तु आङ्पूर्वात् स्व (स्वद?) धातोः सकर्मकक्रियावचनादिन् भवतीति व्याख्याति—आस्वादयति यवागूं योषित्। २०७. ग्रस ग्रहणे—ग्रासयति लगुडमग्रेसरः, ग्रसने इत्येके। २०८. पुष धारणे—पोषयति पाषण्डः कुण्डलं शङ्खस्य। २०९. दल विदारणे—दालयति दारु

* च्यु च्यावयति विच्यावयिषति इत्यादि पुस्तकपाठो लेखकप्रमादज इव लक्ष्यते।

वर्धकिः। २१०-२४०. पट पुट लुट तुजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दसि दशि कुशि (कुशि, रमा) घट घटि बृहि वल्ह वर्ह गुपू धूप विछ चीव पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु भाषार्थाः—पाटयति पटुः स्पष्टं भाषत इत्यर्थः, पोटयति, लोटयति, तुञ्जयति, पिञ्जयति, लुञ्जयति। अयमन्यैर्न मन्यते, भञ्जयति, लङ्घयति, त्रंसयति, पिंसयति, कुंसयति क्रसीत्येके क्रंसयति, दंसयति, दंशयति, क्रुंशयति। अयमन्यैर्न पठ्यते—घाटयति सकर्मकार्थमविशेषार्थं च पुनरिह पठनं, केचिन् न पठन्त्येव। घण्टयति घण्टा, बृंहयति बृंहा, वल्हयति, वर्हयति, गोपयति, धूपयति, विच्छयति, चीवयति चीभयति इति केचित्, पोथयति, लोकयति, लोचयति, नादयति, कोपयति, तर्कयति वर्तयति, वर्धयति। केचिदिहेमं न पठन्ति अन्यैश्च गणान्तरेषु पठितत्वात्। अत्र दण्डके पाठात् धातव एवार्थान्तरेषु प्रत्युदाह्रियन्ते—दंशति दंसति कुंसति तर्कतीत्यादि। २४१. पूरी (पूर, रमा) आप्यायने—पूरयति प्रावृट् पयोभिर्नदीः। २४२. रुज हिंसायां—रोजयति निजं ओजसा दुर्वृत्तः, अयमन्यैर्न पठ्यते। २४३. स्वद आस्वादने—स्वादयति द्राक्षामतीक्षणः, अन्यस्तु संवरणे पठति। अतोऽदन्ताः। कथादयोऽघपर्यन्ता धातवोऽकारान्ता अतो नोपधाया दीर्घः स्थानिवत्त्वात् न पुन दीर्घविधिं प्रति तत्त्वाभावे ह्रस्वाभावः प्रयोजनं त्वदनुबन्धकरणात्। २४४. कथ वाक्यप्रबन्धे—कथयति कथां पौराणिकः, अचकथत्। २४५. वर ईप्सायां। वरयति वरं स्वयंवरा आत्मानुरूपं। २४६. गण संख्याने—गणयति गुणिनमग्रे विज्ञः। २४७. शठ श्वठ सम्यग्भाषणे—शठयति श्वठयति वा वावदूकः सम्यग्भाव इत्येके। २४८-२४९. पट वट ग्रन्थे—पटयति वटयति वा वटुर्मालां। २५०. रह त्यागे—रहयति विरहे स्नेहो रागिणमपि। २५१-२५२. स्तन गद देवशब्दे। देवशब्दो मेघध्वनिरिति सुभूतिः—स्तनयति गदयति वा जीमूतः प्रावृषि। २५३. पत मतौ—पतयति पतयालुः पक्षी नभः। चुरादेरिन् विभाषा यथाभिधानमित्युक्तमेव, पतति, अपतीत्। अन्यस्तु विकल्पार्थं वा शब्दमभिदधाति। २५४. पष अनुपसर्गात्—पषयति पार्श्वं यूनो युवतिः,

पशु ? इत्येके। २५५. सुर आक्षेपे। स्वरदन्त्यपरा इत्यत्र एकस्वरवर्जनात् अनेकस्वरसुरधातोर्न षोपदेशत्वं—सुरयति असुरान् संग्रामे। २५६. रच प्रतियत्ने—रचयति रुचिरं वचो वाग्मी, रचना। २५७. कल गतौ संख्याने च। चकारो गत्यपेक्षया—कलयति कमलानि मधुपावली। २५८. चह परिकल्कने। परिकल्कनं चूर्णनं—चहयति हयः खुरक्षेपेण लोष्टकं, चहः। चह आलोचने लौकिक एव—चहयति जनः कश्चित्। २५९. मह पूजायां—महयति महात्मा महादेवं। २६०-२६२. शार कृप श्रथ दौर्बल्ये—शारयति कृपयति श्रथयति वा भावं वृद्धेषु युवतिः। कण कृप श्रथ दौर्बल्ये इति केचित्, कृपणः। २६३. स्पृह ईप्सायां—स्पृहयति पुष्पेभ्यः कामिनी। २६४. भाम क्रोधे—भामयति भूपतिर्भृत्याय। २६५. सूच पैशुन्ये—सूचयति रुचिः आरोग्यं। मनोज्ञापनं पैशुन्यं। पशुन्यमन्तर्द्रोह इति केचित्—सूचयति सज्जनमसाधुः, अन्तर्द्रुह्यतीत्यर्थः। २६६. खेट भक्षणे—खेटयति खे कीटं खोरः, खेटना, डान्त इत्येके। २६७. खोट क्षेपे—खोटयति खलमखिलो लोकः, शोट इत्येके। २६८. गोम उपलेपने—गोमयति गोमयेन प्राङ्गणं गृहिणी। २६९. कुमार क्रीडायां—कुमारयति कुमारः, कुषू (सू, रमा)ल क्रीडायामिति केचित्। २७०. शील उपधारणे—शीलयति नीलनिचोलमभिसारिका। २७१. साम सान्त्वने। सान्त्वनं प्रियकरणं—सामयति सम्यग्दानेन परमतिवलिनं नृपतिः। २७२. वेल कालोपदेशे—वेलयति कालमियत्तया एतावती वेला इति कथयतीत्यर्थः। काल इत्यपि धातुरपरेण निगद्यते कालयति। २७३. पल्यूल लवनपवनयोः—पल्यूलयति केदारं लुनातीत्यर्थः, पल्यूलयति धान्यं पूतं करोतीत्यर्थः। २७४. वात गतिसुखसेवनयोः—वातयति पथिकं निदाघे शीतो वायुः, वातयति बहुभोगं वातुलः सेवत इत्यर्थः। वात गतिसुखे इति केचित्, सेवने इति केचित्, गतिमपनीय सुखसेवने इति केचित्। २७५. गवेष मार्गणे—गवेषयति गा गोरक्षको वने तिरोहिताः। २७६. वास उपसेवायां—वासयति वसनानि धूपधूमः। २७७. निवास आच्छादने—निवासयति वसनेन जघनं युवतिः, अनिनिवासयत्। २७८. भाज पृथक्-

कर्मणि—भाजयति भ्रातृवर्गः पैतृकधनं। २७९. सभाज प्रीतिसेवनयोः—सभाजयति सज्जनो भगवन्तं। अन्यः सेवनेस्थाने दर्शनं पठति। २८०. ऊन परिमाणे। परिमाणमिह अल्पपरिमाणं प्रथमपरिमितात्—ऊनयति, न्यूनः परिहाणे इत्येके। २८१. ध्वन शब्दे—ध्वनयति मधुरिका, हेतौ ध्वनयति वेणुं, अयमन्यैर्न पठ्यते। २८२. कूट दाहे—कूटयति कपटेन खलः सज्जनमनः। २८३-२८४. केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे। आमन्त्रणं गूढभाषणं, चकारात् कूटश्च—केतयति, ग्रामयति, कुणयति कण इति कश्चित्, गुणयति। २८५. स्तेन चौर्ये—स्तेनयति धनं कागारिकः। परस्मैभाषाः। चर्चप्रभृतयः स्तेनपर्यन्ताः परस्मैपदिन इत्यर्थः। आगर्वादात्मनेपदी। पदप्रभृति गर्वपर्यन्तो धातुरात्मनेपदीत्यर्थः, जातौ एकवचनं। ततः परमुभयपदिनो मन्तव्याः। २८६. पद गतौ—पदयते पदा पदातिको योद्धुं। २८७. गृह ग्रहणे—गृहयते गृहिणी गृहाभियोगं, अजगृहत, गृहयालुः। २८८. मृग अन्वेषणे—मृगयते मृगं मृगयुः। २८९. कुह विस्मायने—कुहयते कुहकेन कोकान्। २९०-२९१. शूर वीरविक्रान्तौ—शूरयते वीरयते वा वीरः संग्रामे विक्रमत इत्यर्थः। २९२. स्थूल परिबृंहणे—स्थूलयते वातुलमतिसौहित्यं, तवर्गद्वितीयोऽयं। २९३. अर्थ उपयाच्ञायां—अर्थयते अर्थं। २९४. सत्र सन्तानक्रियायां। सातत्येन करणं त्यागस्येति लोकोपचारात्—सत्रयते दानपतिर्दीनेभ्यः। २९५. संग्राम युद्धे—संग्रामयते वीरः परबलेन, असंसंग्रामत। सोपसर्गीपदेशो ज्ञापयति समुदायात् प्रत्ययेऽपि नाममात्रस्य धातुसंज्ञान सोपसर्गसमुदायस्य तेन सम-वर्षयत् अभ्यहस्तयदित्यादि। परस्मैपदिनं कश्चित् पठति दुर्गसिंहस्तु शाकटायनमतानुसारी आत्मनेपदमेव मन्यते। तथा च कर्तुरायिः सलोपश्चेति तत्रोक्तं ननु कथं नियमः संग्राम युद्धे इति चुरादावात्मनेपदार्थः पाठः। २९६. गर्व माने—गर्वयते वित्तेनातिरिक्तः। अथ उभयपदिनः प्रतिपत्तव्याः। २९७. सूत्र अवमोचने। अवमोचनं वेष्टनं—सूत्रयति-ते गृहभूमिं सूत्रेण स्थपतिः। अवमोचनं ग्रन्थनमिति कश्चित्, कस्यचिन्मते विमोचने इति पाठः। २९८. मूत्र प्रस्रवणे—मूत्रयति-ते बालः शय्यायां, मोमूत्रते। २९९. रूक्ष पारुष्ये—

रूक्षयति-ते केशः शुद्धस्नानेन, पारुष्यमस्निग्धता। गर्वरूक्षप्रभृतेरदन्ततोपदेशो विकल्पितेनपक्षे चेक्रीयितनिवृत्त्यर्थः। वेक्ष दर्शने इत्येके, वेक्षयति। ३००-३०१. पार तीर कर्मसमाप्तौ—पारयति तीरयति वा व्रतमभियुक्तः, पारणं-णा, तीरणं-णा। ३०२. पुट संसर्गे—पुटयति-ते पुष्पं बहिर्गलेन। ३०३. कत्र शैथिल्ये—कत्रयति-ते उदकेन सिन्दूरघटिका। ३०४. अंश समाघाते—अंशयति-ते वसु वणिक्, स्रंश ? इत्येके, असस्रंशत्। ३०५. चित्र चित्रीकरणे। आलेख्यादिकरणे—चित्रयति प्रतिमां चित्रकरः। कदाचिद्दर्शने च। पूर्वापेक्षया च चित्रयति सुचरितावदानं जनः, कदाचित् पश्यतीत्यर्थः। ३०६. वट विभजने—वटयति-ते वा वटुर्वटकान्। इदनुबन्धोऽयमित्येके। ३०७. लज प्रकाशने—लजयति-ते वा लाजावजः, प्रकाशत इत्यर्थः। एतौ इदनुबन्धौ कैश्चित पठ्येते—वण्टयति लञ्जयति, अनयोरिदनुबन्धयोरदन्ततावलादन्त्यस्याप्यकारस्य इनि दीर्घस्ततः पकारागमः, वण्टापयति लञ्जापयतीत्युदाहरति। ३०८. मिश्र सम्पर्के—मिश्रयति-ते गुडेन धानाः मिश्रं करोतीत्यर्थः। दन्त्यान्त इति कश्चित्। ३०९. स्तोम श्लाघायां—स्तोमयति-ते वस्तु तत्त्वार्थचित्, अग्निष्टोमः, संघाते इति कश्चित्। ३१०-३११. छिद्र कर्ण भेदे—छिद्रयति कर्णयति वा कलसीं लोष्टेन, आकर्णयति श्रवणे, अथवा कर्णनाभाषते इति इन् इति केचित्। ३१२. अन्ध दृष्ट्युपसंघाते—अन्धयति जन्मतो दुर्दैवहतकः। दृष्ट्युपसंहारे इति केचित्। ३१३. दण्ड दण्डनिपातने—दण्डयति-ते पण्डितसंमत्या नृपतिरपराधिनं। दण्डप्रभृतेर्लिङ्गात् इन् कारितं धात्वर्थे इति सिद्धमेव चुरादिपाठाद् यथाभिधानं इनमन्तरेणापि प्रयोगाः, नन्वविशेषादिति फलाभावे सतीह वेदितव्यं। ३१४. अङ्क लक्षणे—अङ्कयति कुङ्कुमेन कामिनी कुचं, अञ्चिङ्कयिषति। अङ्ग लक्षण इति केचित्। ३१५-३१६. सुख दुःख तत्क्रियायां—सुखयति प्रियोपगमः, दुःखयति दुर्वचनदुर्वादः। ३१७. रस आस्वादनस्नेहनयोः—रसयति सितां मधुरप्रियः, रसययि सुधा (युवा, रमा) योषिति स्निह्यतीत्यर्थः। ३१८. व्यय वित्तसमुत्सर्गे—व्ययति-ते वित्तं बहुदाता। ३१९. रूप रूपक्रियायां। रूपक्रिया राजपुत्रादिरूपस्य करणं रूप-

दर्शनं वा—रूपयति प्रतिमायां चित्रकरः, निरूपयति रूपं दर्पणे। निपूर्वो विचारणे—निरूपयति परमार्थमभियुक्तः। ३२०. छेद द्विधाकरणे—छेदयति ते दारु। ३२१. व्रण गात्रविचूर्णने—व्रणयति बाणेन वैरिणं भटः। ३२२. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु—वर्णयति पत्रं लिखतीत्यर्थः, वर्णयति वर्णं विस्तारयतीत्यर्थः, वर्णयति कविः स्तौतीत्यर्थः, गुणवचनं स्तवनमित्यर्थः। ३२३. पर्ण हरितभावे—पर्णयति प्रावृट् तरून्। ३२४-३२५. लाभ क्षप प्रेरणे—लाभयति-ते क्षपयति-ते वा क्षपां कथं कथमपि पथिकः। लाभ इति कश्चित् पठति लाभ आप्रवरणे क्षप प्रेरणे इति गणद्वयं पठति कश्चित्। ३२६. अघ पापकरणे—अघयति-ते लघुचेताः। ३२७. बहुलमेतन्निदर्शनम्। यदेतत् चुरादिषु अदन्तधातुनिदर्शनं तद्बहुलं वेदितव्यं उपलक्षणमित्यर्थः। अतोऽनुक्ता अपि धातव उद्भावनीयाः। तेन वस निवासे—वा(व, रमा)सयति आन्दोलयति ओजयति स्फुटयति (अवधीरयति) अवगुण्ठयति निवासविलोडनप्राणनप्रकाशनअवमननआवरणेषु प्रयोगा यथाभिधानं प्रयोज्याः, स्फटा स्फटित इत्यादयः। ३२८. इनङ् अङ्गनिरसनेऽपि। अङ्गवाचिनो लिङ्गात् निरसने धात्वर्थे इन् स च ङानुबन्धो विधायते। अतः कारितसंज्ञा न विहन्यते—हस्तौ निरस्यति हस्तयते पादयते भुजयते। निरसनेऽपीत्यपिशब्दस्य बह्वर्थत्वात् पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते गौः, पुच्छं परिक्षिपति परिपुच्छयते, भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते वणिक्, चीवरं सम्मार्जयति परिदधाति वा सञ्चीवरयते भिक्षुरित्यादि यथाभिधानं। कारितव्यपदेशत्वात् कारितस्यानामिङ्विकरणे इति लोपो भवत्येव हस्त्यते पाद्यते। ३२९. श्वेताश्वाश्वतरगालोडितह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। चकारेण हि बहुलार्थः समुच्चीयते। अयमर्थः—एषामिनङ् भवति यथासंख्यं। अश्वतरइतकलोपश्च, ततो बहुलाधिकारात् आचष्टेऽतिकामतीत्यर्थे श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयते, अश्वतरमाचष्टे अश्वयते, गालोडितमाचष्टे गालोडयते, ह्वरकमाचष्टे ह्वरयते। बहुलत्वादिनप्रत्यये श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिकामति वा श्वेतयति अश्वयतीत्यादि। ३३०. मन्तुवन्तुविनां लुक् च। इह पुनरिनङ् न स्मर्यते। एतदन्तानां इन् एषां लुक् च ईशनमीट्

ईणमन्तमाचष्टे, ईशयति एवं गोमन्तमाचष्टे गवयति गवः गवौ गवा इत्यच् प्रत्ययः पचादित्वात्, स्रग्वन्तमाचष्टे स्रुचयति, स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। ३३१. धातोस्तृशब्दस्यापि। धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य लुग्भवति इति परे कर्तारमाचष्टे कारयति, एवं भवितारमाचष्टे भावयति। गणस्य इटः प्रत्ययनिबन्धस्य निवर्तयति धातुपारायणीय एव, गन्तारमाचष्टे गमयति ह्रस्वः पूर्ववत्। इदं सूत्रं क्वचित् पुस्तके पतितं लेखनभ्रमात् कैश्चिदिदं न मन्यते व्यवस्थितवास्मरणात् कारयतीत्यादि। ३३२. प्रशस्यस्य श्रः—श्रापयति। ३३३. वृद्धस्य च ज्यः—ज्यापयति। ३३४. अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ—नेदयति, साधयति। ३३५. युवाल्पयोः कन् वा—युवानं आचष्टे अल्पं वा कनयति युवयति अल्पयति वा। ३३६. स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्थादेर्लोपो गुणश्च—स्थवयति दवयति यवयति क्षेपयति क्षोदयति। ३३७. बहोर्यादिर्भूश्च—भूययति। ३३८. प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घह्रस्ववृद्धवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवरगरवंहत्रपद्राघह्रसवर्षवृन्दाः—प्रापयति स्थापयति स्फापयति वरयति गरयति बंहयति त्रपयति द्राघयति ह्रसयति वर्षयति वृन्दयति। स्फिरतृप्रशब्दौ विस्तीर्णकृच्छ्रयोर्यथायोगं वर्तेते। ३३९. तद्वदिष्ठेमेयःसु बहुलं। इन्वदित्यर्थः पटिष्ठः पटिमा पटीयान्। ३४०. सत्यार्थवेदानामन्त आप् तु कारित एव। सत्यादीनामन्त आप आगमो भवति कारित एव न त्विष्ठादिषु, सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति। ३४१. एकस्वराणामादन्तानां च। एकस्वराणां आकारानां लिङ्गानां कारित एव आबागमो भवति—श्रापयति। एतानि गणसूत्राणि। इति गणवृत्तौ स्वार्थेनन्ताश्चुरादयः समाप्ताः *॥

(४) स्फुडीति पञ्चमस्वरस्त्वनार्ष इति गोविन्दभट्टः। (६) गुन्द्रा इति सिद्धार्थं कवर्गतृतीयादिरयमिति पारायणीया इति गोविन्दभट्टः। (१५) प्रतियत्ने इत्येके। (१८) बलप्राणधारणयोरिति गोविन्दभट्टः। (२२-२३) पुट चुट इति रामः। (२५-२७) चट इति रामः चाटयति, सुट्टयति दन्त्योपदेशोऽयमिति

* यतो स्मगीन्द्रं रसयुग्मभागी वियन्मणेः सौम्यदिने व्यलिखीत्। युग्मच्छपानाथगिरीन्दुशाके। (१७१२) श्रीरामभद्रो गणवृत्तिप्रंज्ञं। चादर्शदीशादशुद्धिरवधिया।

भौमः। (३३) अयं हिंसायामेवेत्येके। (३७) श्वल इति गोविन्दभट्टः। (५५) कुस्म इत्येके। (६०) प्रथ प्रक्षेपणे। पकारो रेफयुक्त इति रामः प्रार्थयति ऋकारयुक्त इति त्रिलोचनादयः। (६२) बुस्त निमज्जने। पवर्गीयबकारादिरिति वोपदेवः संक्षिप्तसारमतानुसारी तु तालव्यवर्गप्रथमादिमाह एतत्पक्षे उच्छायेऽप्ययमिति बहवः। (६४) ह्रस्वोपधोऽयमिति नन्दी। (६७) मूर्धन्योपदेशोऽयमिति केचित्। (७८) दन्त्यान्तोऽयमिति वोपदेवः क्षप इत्येके। (८०) शुल्व शम्ब ब्रह्म वर्हवस्तय इति वकारप्रकरणे अन्तस्थ-तृतीयादिरधोवकारः शुल्वं रज्जुरिति गोविन्दभट्टविवरणं च। (८४) अवानन्तरं स्यम वितर्के स्यामयति रामस्तु परस्मैपदार्थमिममिहाधीते। (८५) व्यय क्षेपे। अन्तस्थान्तवकारादि अन्तस्थप्रथमान्तोऽयमिति गोविन्दभट्टकौशिकौ ओष्ठ्यवर्गप्रथमान्त इत्येके। तवर्गचतुर्थादिरित्यनाकर एव। (९३) महिषधूसरितः सरितस्तट इति जानकीहरणं। (९६) नास्ति रमानाथे। (१०२-१०३) प्रेरणे इति भौमः, प्रेषणे इति हट्टाः। वर्ण इत्यन्ये—वर्णयति। (१०५) घृ प्रस्रवणे इत्येके घारयति घृतं। (११५) चुडि छेदने। चुटि इत्येके। (१२०) तालव्यादिरयमिति वर्णदेशना। (१२२) दन्त्योष्ठ्यादिरिति दौर्गाः। तालव्यप्रथमादिरिति वोपदेवः। (१२५) रुट इत्यन्ये। अवानन्तरं वटि विभजने। (१२६) मण्डयत्येव भूषायां हर्षे इति चुरादिर्नार्थे भट्टमल्लः। (१३१) रुज हिंसायामित्यपि केचित्। (१३६) किष्क इत्येके किष्कुः। (१३७) मूर्धन्यमध्यः सकेशा निष्केशा मन्त्रिण इति कविकल्पलताविरोधः। (१३९) राक्षसाश्चेतयन्ति नः इति भट्टौ गणकृतानित्यत्वं। (१४०) संयतते (-दशते, मल्लिनाथः) दंशयते सन्नाह इति भट्टमल्लमते दंशनमिह सन्नाहः। (१४१) कूण संकोचे। कूणिः ह्रस्वमध्योऽयमित्येके कोणः। (१४२-१४३) डभि डिभि इत्यपरे। (१४७) आकाङ्क्षायामिति भट्टमल्लः। (१५२) दन्त्यादिरिति केचित्। (१५५) आभण्डनं निरूपणं उत्क्षेपणमिति केचिदिति गोविन्दभट्टः। (१५६) अप्रसन्नतायामित्यर्थः, अप्रमाद इति च पाठः। (१५७) प्रलम्भनं विसम्वादनं मिथ्याख्यानमिति वररुचिः। (१६२) चेतन इति पठित्वा चेतना संज्ञानमिति गोविन्दभट्टः। (१७०) जम्भने इति पठित्वा जम्भनं गात्रशैथिल्यमिति गोविन्दभट्टः। (१७१) वोपदेवेऽक्षौकारार्थं तदा आश्रवणं तालव्यश्चं। (१७२) जसु। तुर्यस्वरानुबन्धोऽयमित्येके। (१७३) दन्त्यान्तोऽयमित्येके। (१७८) चकारात् सर्वे धातवश्चुरादौ पठ्यन्ते इति धातुपारायणं। तेन दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदश्वशेषं इत्यादि। (१८९) प्रहसनं विप्लव इति गोविन्दभट्टः। (१९१) निकारः खेद इति वोपदेवः, शाठ्यमिति रामः। इनी विकल्पपक्षे यतितमिति दुर्घटवृत्तिः। (१९५) तालव्यवर्गप्रथमादिरयं। (१९६) अवकल्कनं चिन्तनं दम्भो वा विमिश्रीकरणमिति भौमः, तृणवद् भावयति द्विषः इति हलायुधः। (२०३) दधते वासयति च भण्डते धारणार्थका इति क्रियानिर्घण्टदर्शनात् धारण इति च पाठः। (२१०-२४०) गुप अस्य षष्ठस्वरानुबन्धोऽनार्षः। केचिद् जप व्यध धातुद्वयमिहाधीयते ताभ्यामिनन्ताभ्यामलि जापः व्याधः एते भाषार्थौ वचनार्थौ इति पुरुषोत्तमशरणदेवौ। भासार्थौ दीप्त्यर्थौ इति धातुप्रदीपगोविन्दभट्टौ। (२५१-२५२) जीमूतानां स्तनयति गदयत्यपि गर्जिते इति भट्टमल्लः। (२५४) भीमसेनस्तु तालव्यान्तमाह। (२५५) स्वर आक्षेपे। दन्त्यसकारो वकारवान् त्रिलोचनादयोऽपि सिस्वरयिषतीत्युदाहरन्ति, चतुर्भुजस्तु पञ्चमस्वरयुक्तसकारं पठित्वा असुस्वरदित्युदाजहार प्रमाणं तु चिन्त्यं। (२६२) लक्ष्मुतिरपि श्नथयति श्नथ इति त्रिलोचनरामौ। (२६७) अयमपि डान्त इत्येके। (२७१) प्रक्षालयति पल्पूलयति शोधयतीत्यमी इति क्रियानिर्घण्टः,

वोपदेवस्तु ह्रस्वमध्यमप्याह लकारद्वयमपि पठति। (२८३) अभिमुखीकरणं आमन्त्रणं। (२८९) न पागमोऽहेतुत्वादिति रामः। कुहयते विस्मापयते हेतुभय इति भट्टमल्लदर्शनात् पागमे विस्मापने इति च पाठः। (२९४) सन्तानक्रिया निर्वाह इति भट्टमल्लः—सवयते प्रतिज्ञां सत्यसन्धः, विस्तार इति गोविन्दभट्ट। (२९६) अतःपरं उभयपदिनो वेदितव्या इति चतुर्भुजः, प्रमाणं तु चिन्त्यं। (२९९) दीर्घमध्यः स पुनातु व्रजे यस्य गोरजःपातरूषितौ। शिशुरुच्छिय यमजौ निष्पिपेष तरू क्षितौ, इति कीचकयमकं। (३०३) कर्त्तं। कार्त्तयक इति धातुप्रदीपे उदाहरणं। गात्र इत्येके। (३०४) दन्त्यसकारीऽयमिति जिनेन्द्र-विलोचनवर्धदेशनाः। (३२१) गात्रविचूर्णनं गात्रभेदः। (३२४-२५) लाभ इत्येवैकैः पठ्यते न द्वयमपि केषित्। (३२८) इकारयुक्त इनिङ्क्ति पाठो लेखकप्रमादजः। (३२९) श्वेतयते। गालोडितं वाचां विमर्षः गालोडयते-ति कवर्गप्रथमादिरित्येके। हूरयति-ति हूरकं अपवारकं बाहुलकात् श्वेताश्वयतीत्यादि-कमपि स्यादिति मैत्रेयः। (३३१) मातरमाचष्टे मातयतीत्यत्र न तृशब्दलोपः औणादिकत्वादिति तत्त्वप्रदीपः। (३३६) अन्यस्तु स्वरव्यञ्जनयोरादेशे स्थानिवद्भावो नास्तीति ह्रस्वमाचष्टे, ह्रासयतीत्यत्र दीर्घमिच्छन्तीति तत्त्वप्रदीपः। (३३८) तृप्रः पुरोडाश इत्युणादौ पुरुषोत्तमः, क्रियाशब्द इति सुभूतिः। बर्षयति पवर्गीयबकार इति बर्धदेशना। (३४१) अत्र युजादयः पठ्यन्ते तेषां विषये इनित्येव, स्वमते तु युजादीनामन्यगणनिर्दिष्टानां नास्त्येव पाठ इति लक्ष्यते चुरादेश्चेत्यत्र व्याख्यानात्……यद्यपि सामान्यचुरादाविन् विकल्पेन विवक्षित एव तथाप्यभिधानाद् युजादेरेवायं नियमोऽन्येषां यथाभिधानं। (३४२-४३) युज पृच संयमने। संयमनं बन्धनं योजयति योजति पर्चयति पर्चति। (३४४) षह मर्षणे। साहयति सहति। (३४५) ईर प्रेरणे। ईरयति ईरति, गताविस्त्येके, क्षेपणे इति क्वचित् पाठः। (३४६) ली द्रवीकरणे। विलाययति विलयति। (३४७) वृजी वर्जने। वर्जयति वर्जति। (३४८) जॄ वयोहानौ। जारयति जरति। (३४९) रिच वियोजनसंपर्चनयोः। रेचयति रेचति। (३५०) शिष असर्वोपयोगे। शेषयति शेषति अवशिष्टं करो-तीत्यर्थः। (३५१) विपूर्वोऽतिशये। विपूर्वः शिष युजादिः अतिशयेऽर्थे। (३५२) तृप प्रीणने। तर्पयति तर्पति। (१५३) छद अपवारणे। छादयति छदति अदन्तोऽपि केचित्। (३५४) मी गतौ। माययति मयति। (३५५-५६) श्रथ हिसि हिंसायां। श्राथयति श्रथति हिंसयति हिंसति। (३५९) ग्रथ बन्धने च। चाद् हिंसायां—श्लाघ्यं ग्राथयति स्फुटार्थमधुरं गद्यं च पद्यं सदा भावालङ्कृतिपेशलं ग्रथति यः श्लिष्टाक्षरं नाटकं इति हलायुधेन पठितं। तालव्यशकारादिरयमिति वोपदेवः। अन्यस्तु मोक्षणे पठति। (३५८-५९) चीक शीक आमर्षणे। चीकयति चीकति आद्यन्तविपर्ययः कीचकः। चन्द्रावतीतरङ्गार्द्रा शीकयति च यद्वपुरिति हलायुधे स्पर्शनार्थः क्षमायां तु भट्टमल्लः पठति शीकति। (३६०) आङः षद पदार्थे। आसा-दयति आसदति। (३६१) जुष वितर्कणे। जोषयति जोषति कान्तमन्यासक्तं तर्कयतीत्यर्थः। (३६२-६३) ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे। ग्रन्थयति ग्रन्थति ग्रन्थयति ग्रन्थति। (३६४) आपॢ लम्भने। आपयति (आपति)। (३६५) तनु श्रद्धोपतापयोः। तानयति तनति। श्रद्धेति गोविन्दभट्टः श्रद्धेति भीमः। (३६६) उपसर्गाच्च दैर्घ्ये। वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यश इति हलायुधः। (३६७) वच सन्देशने। वाचयति वचति वचिष्यति केचिदिटमिच्छन्ति वोपदेवस्तु नेच्छति अन्यस्त्विमं भाषणे पठति। (३६८) भू प्राप्तावात्मने-पदी। भावयते भवते भवतीत्येव सत्तायां प्राप्तिसम्पत्तिजन्मसु इति भट्टमल्लः। (३६९) मान पूजायां—मानयति

मानति। मन इति केचित्। (३७०) गर्ह विनिन्दने—गर्हयति गर्हति। (३७१) कृदी सन्दीपने। कर्दयति (कर्दति) कदिरिति कन्द इत्यपरे। (३७२) दृभी भये। दर्भयति दर्भति दृ भीति धातुद्वयमिति रामः दारयति दरति भाययति भयति। (३७३) दृभ सन्दर्भे। दृभितः निष्ठायां विशेषः। (३७४) मार्ग अन्वेषणे—मार्गयति मार्गति। (३७५) कठि शोके—कण्ठयति कण्ठति। (३७६) मृजू शौचालङ्कारयोः—मार्जयति मार्जति। (३७७) धृष प्रहसने। प्रहसनमभिभवः—धर्षयति धर्षति। अस्योदनुबन्धत्वमधीत्य प्रधृष्टमनेन प्रधर्षितमिति कश्चिदाह। परस्मैभाषाः। (३७८) मृष तितिक्षायां—मर्षयते मर्षते, अदन्तोऽप्येके। (३७९) तप दाहे—तापयते तपते। (३८०) वद भाषणे। चौरादिरयमित्येके—वादयते, वदते। सन्देशने इत्यन्यः। (३८१) अर्च पूजायां—अर्चयते अर्चते। (३८२) अर्द हिंसायां—अर्दयते अर्दते। (३८३) ग्रन्थ ग्रन्थौ—ग्रन्थयते ग्रन्थते। आत्मनेभाषाः। (३८४) वृञ् आवरणे—वारयति-ते वरति-ते। (३८५) धूञ् कम्पने—धावयति-ते धावति-ते कश्चिदिनि नकारागमं मन्यते। (३८६) प्रीञ् पंणे—प्राययति ते, प्रयति-ते। केचित् तु भाष्यमतानुसारिणोऽस्यापि प्रीणयतीत्याहुः···उभयतीभाषाः। एषां वृञादीनामनुबन्धस्य विकल्पपक्षे चरितार्थत्वात् इनन्तानां परस्मैपदमेवेति धातुप्रदीपादयः। भूचुराद्योरसमाप्तत्वात् न वृत्करणं। ततः कलां नार्हन्ति षोडशीं विकत्थन्ति दिवि ग्रहाः ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेश इति माघः। इत्यादयोऽपि प्रतिपत्तव्या। क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतो हि गन्तव्या अनेकार्था हि धातवः। वसुवाणभुवनगणिते १४५८ शके धर्मद्रवीतीरे। कातन्त्रधातुवृत्तिं निर्मितवान् श्रीरमानाथशर्मा॥ इति वेदगर्भतर्काचार्यात्मजराधिप्रसूतश्रीरमानाथशर्मनिर्मितायां कातन्त्रधातुवृत्तौ चुरादिविवरणं समाप्तं।

कौमारहारगणकारविचारसारं

श्रीदुर्गसिंहविरचितं गणवृत्तिसंज्ञम्।

श्रीमद्रमाविरचितं च मनोरमाख्यं

दृष्ट्वा विविच्य विचितो गणवृत्तिसारः॥

बहूनि स्खलितान्यत्र पुस्तकानामशुद्धितः।

बीजकानां च बालिश्यात् क्षन्तव्यानि प्रसादये॥

इति श्रीमदानन्दरामवड्डवाविरचितः कातन्त्रधातुवृत्तिसारः।

क—मदीयमनोरमा. **ख. नपाडीयमनोरमा**

---

* जलनिधिभुजगीवचौणिमाने १७२७ शकाब्दे भृगुसुतदिवसे श्रीरामचन्द्रद्विजेन। उरणगदिनबन्धी रामशुभांशुभागे लिखितमिदमशेषं शम्भुपादौ प्रणम्य॥

APPENDIX I

SHORT BIOGRAPHY OF ANUNDORAM BOROOAH

Introductory: The latter half of the nineteenth century witnessed a glorious band of workers in the field of Sanskrit research in India. This gifted brotherhood included among its members the late R. C. Dutt, Raja Rajendralal Mitra, Swami Dayananda Saraswati, Pandit Indraji Bhavani, Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar and Anundoram Borooah. The last, by dint of his earnestness of purpose and his life-long devotion to the cause of Sanskrit scholarship, has won an imperishable name in the annals of Indian Sanskrit research. Thirty-five or forty years ago, no Indian *savant's* name had excited greater admiration and applause than Borooah's and this feeling was rightly echoed in the *Lahore Tribune* of those days,—"Sri Borooah's Sanskrit scholarship is as profound and accurate as it is extensive. We are proud of him as a nation, and we earnestly hope that our brightest youths may follow his noble though very arduous path."

Borooah was a member of the Indian Civil Service, and was for some years in charge of a heavy district in Bengal. The scope of his work and the range of his scholastic investigations which he strenuously carried on in the midst of his busy official duties show him, to quote Prof. Cecil Bendall's words in the *Trubner's Record,* 1889, "to have been a kindred spirit with administrators like Colebrooke and Burnell among the illustrious dead, and the small band of living workers like Grierson, Fleet and R. C. Tmple".

Borooah is a fine flower of western culture. The profound erudition or the oriental scholar combined with the critical spirit of the west, imparted to Borooah's works a peculiar value and lustre. As the greatest intellectual representative of the "benighted province of Assam", Borooah is the glory of the Assamese; and Assam has not produced a greater man during the space of ninety-five years that she has come under British rule. His name has been an example and an inspiration to thousands of the youths of Assam.

Life: Anundoram Borooah, B.A., I.C.S., Barrister-at-Law, was born in May, 1850, at North Gauhati in the district of Kamrup, Assam. This Kamrup forms at present only a fragment of the greater Kamarupa Empire of yore, hallowed by the names of Narakasur, Bhagadatta, Bana, Bhaskara

Varma, Naranarayan, Pratap Singha Swargadeo and Rudra Singha Swargadeo among her kings; Jongal Balahu, Cilarai and Lachit Phukon among her heroes and soldiers; Usha, Rukmini, Behula, Joymati and Phuleswari Barkuanri among her women; Dak, Sankar Deva, Madhav Deva, Purusottam Vidyavagish and Anundoram Dhekial Phukon among her saints and litterateurs; and Momai Tamooli Barborooah and Rajmantri Purnananda Buragohain among her ministers and statesmen. Anundoram belonged to the well-known Majindar Borooah family of Assam. His father, an Assamese gentleman of the older type, was for some years a *Sadar Amin*, a post equivalent to a modern Deputy Magistrateship.

Through the efforts of his learned father, Anundoram was initiated into the vast potentialities of the *Deva Bhasha* even during his childhood. With the help of an erudite Sanskrit Pandit who was appointed to teach him Sanskrit, Anundoram mastered and got by heart the whole of the immortal lexicon *Amarakosha* before he was fourteen, at which age he also passed the Entrance Examination of the Calcutta University. He read for the First Arts Examination in the Presidency College of Calcutta, and there he had as his teachers the great educationists, Mahamahopadhyaya Mohesh Chandra Nyayaratna, C. I. E. in Sanskrit, and Sir (then Shri) Gurudas Banerji in Mathematics. Borooah had as his class-mates late R. C. Dutt, I.C.S., B. L. Gupta, I.C.S., and Kartick Chandra Mitra, M.A., P.R.S. and as his contemporary college friends the Right Honourable Syed Amir Ali, P.C., Sir Surendranath Banerji, Kt., and the poet Babu Nabin Chandra Sen. Sir Gurudas Banerji has once fittingly remarked,—"The First-year Class of the Presidency College of 1865 was a splendid one containing many very brilliant students,....and Mr. Borooah was unquestionably the brightest of this bright band of young students."

Anundoram stood sixth in the First Class in the F. A. Examination held in December 18, 1866, securing the Duff scholarship in Mathematics, and in January, 1869, he stood third in the Frst Class in the B. A. Examination of the Calcutta University. Emulating the noble example of the glorious *trio*, Surendranath Banerji, Beharilal Gupta and Ramesh Chandra Dutt, who had left for England a few months ago, Borooah made up his mind to proceed to England, and sat in the competitive examination for the State Scholarship tenable in England. The Syndicate of the Calcutta University in their sitting of the 29th January, 1869, elected Borooah to the scholarship. Besides the State Scholarship, Sri Borooah won by open competition the Gilchrist Scholarship as well, and the total value of these stipends amounted to £300/- a year.

Borooah proceeded to England in the spring of 1869 with H. Woodrow, M.A., sometime D. P. I. of Bengal, who had taken a kindly interest in this young prodigy from Assam, and had introduced him to Lord Mayo, the then Viceroy and Governor-General of India. Borooah joined one of the Civil Service coaching institutions in London, studied Science in the London University and Law in the Middle Temple. His aptitude for scientific study was so great that Dr. Carpenter, Professor of Zoology in the London University and Principal of the University College, London, once remarked,—"Mr. Borooah was the most inquisitive student that I have ever come across." Borooah passed the I. C. S. Examination in 1870, was called to the Bar in the subsequent year, and is said to have passed also the B. Sc. Examination of the London University. He stood high in Mathematics in the Civil Service Examination. During his stay in England Borooah contracted intimacy with late Sir Taraknath Palit, Kt., D.L. (then Mr.) and it ceased only with the death of Borooah. It may be noted here that Borooah was the first Assamese graduate, the first Assamese Barrister and the first Assamese Civilian, and that up to the present time no oher Assamese has bẹen successful in the open competition for the I.C.S.

Borooah returned to India in the autumn of 1872, and was appointed Assistant Commissioner of the Sibsagar District in his own province, Assam. After a year of service in Assam, Borooah secured transfer to Bengal where he passed the remaining years of his life. His short stay in Sibsagar was marked by his scholastic habits, and his independence of attitude for which he had occasional misunderstanding with his superiors. His usual dress was the old-fashioned aristocratic *chouga and chapkan* and he used to have a book by his side even in the court which he read in the intervals or his magisterial functions.

Borooah served as an Assistant Magistrate in several places in Bengal; and when after a prolonged agitation, which had as its great patron and supporter, Sir William Hunter, Indian Civilians were first entrusted with the charge of districts, Borooah and R. C. Dutt were eventually appointed District Magistrates and Collectors. And as it is always the case, when Indians are given fair opportunities to prove their mettle they respond magnificently, Borooah and Dutt discharged their duties without any hitch or trouble and thereby paved the path for the Indians in securing the highest responsible posts under the Government.

Borooah did not allow his literary zeal to be damped by the heavy responsibilities of a Magistrate's duties; there issued forth from his pen every year books after books—lexicons, grammars, editions of old Sanskrit texts, and compilations from old Sanskrit authors. In 1881, Borooah projected

the compilation of a comprehensive Grammar of the Sanskrit language in twelve volumes, of one thousand pages each, and to be able to consult the oriental books and manuscripts of the British Museum, London, he took two years' furlough from November, 1881, and sailed for England. He carried on his investigations in England, and in this undertaking his great helpers were Prof. Cecil Bendall, the Keeper of Oriental Books in the British Museum, Nicholson, the Bodleian Librarian at Oxford, and Dr. Reinhold Rost, the learned Librarian of the India Office. After collecting sufficient materials Borooah returned to India in October, 1883.

In 1885, Borooah was appointed Fellow of the Calcutta University, and was attached to the Faculty of Arts. Two years after he was placed for the second time in charge of the Noakhali District in Bengal; and there by his learning, benevolence, sympathetic treatment of the people, and various acts of public utility Borooah won the heart of the people. Schools and markets were established in Borooah's name, and tanks were dug in the interior parts of Bengal and named after him. The learned *Burra Saheb* of Noakhali used to place at his gate always a man with a few baskets of rice, and any beggar would have his share at any hour of the day. When Borooah went out to the *Mofussil* he had with him an additional cart loaded with provisions and food which he distributed among the needy folks as they clustered round tò catch a glimpse of the Indian magistrate. All these sounds romantic and legendary, but it was for this reason that Borooah's name had spread an irresistible charm over the hearts of the people of Bengal. Borooah helped many poor students with books and money, and educated a meritorious Bengali student even in England. He had a staff of erudite Sanskrit *Pundits* whom he paid handsomely. This learned *congerie* of orthodox *Pundis* helped Borroah in the mechanical portions of his literary endeavours. As an official too he won the trust and confidence of the Government.

In the winter of 1888, Borooah became ill. A sudden attack of paralysis, aggravated by an ill-advised sea-bath, disabled him, and he took leave for three months. He went to Calcutta, lived at the Ballygunge residence of his old friend, Sir Taraknath Palit, and placed himself under the treatment of the best allopathic, homeopathic, and *Ayurvedic* physicians of the day. But even their united efforts failed to cure that fell disease. Borooah passed away in he afternoon of the 19th January, 1889.

Literary Works: Borooah's literary career spread over a period of twelve years only; and considering the shortness of the period, the character of his productions, both in their qualitative and quantitative aspects was simply marvellous. His *English-Sanskrit Dictionary* appeared

in three volumes between 1877 and 1880, and for many years it was the only work of its kind written by an Indian. On the completion of this *magmum opus*, Boroоah was congratulated from all quarters, including among them the illustrious names of Lord Northbrooke, Governor-General of India, and Prof. M. Max Muller. To the second and third volumes of his Distionary, Boroоah prefixed two other original and useful works, viz., his *Higher Sanskrit Grammar* and *Ancient Geography of India.*

This was followed by an edition of Bhavabhuti's *Mahāviracharitam* with Boroоah's lucid commentary in Sanskrit called *Jānakirāmabhāṣya*, after his beloved brother Janakiram Boroоah. Boroоah's next literary ventures were, first, a critical dissertation, named, *Bhavabhuti and His Place in Sanskrit Literature* which contained an exhaustive treatment of the *Ramaic drama*, besides Bhavabhuti and his age; and secondly, *A Companion to the Sanskrit-reading Undergraduates of the Calcutta University*, being a few notes on the Sanskrit texts selected for the F. A. and B. A. Examinations. Small though in bulk, the latter books are an important contribution to Sanskrit scholarship. Boroоah's comments were suggestive rather than detailed.

The next literary enterprise of Boroоah was, to quote Mr. R. C. Dutt's words, "a Sanskrit grammar of formidable size and erudition". In 1881, Boroоah projected the compilation of *A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language, Critical, Analytical and Historical,* in twelve volumes of one thousand pages each. Its object, as described by Boroоah in a prospectus which was circulated among his friends, and lovers and promoters of Sanskrit culture—"was to simplify the rules of grammar as far as possible, to examine their historical growth, and illustrate them fully from the existing literature, both ancient and modern, and to offer a complete commentary on all the Vedas". The first volume of the series, which was on Sanskrit Prosody, came out in 1882 under the somewhat eccentric title of Volume X. The next volume was on Letters and their changes, *Nanartha-Samgraha,* which came out in 1884 as Volume III of the series. The learned world was startled at the encyclopaedic character of Boroоah's great undertaking. Professor Max Muller wrote to Boroоah from Oxford,—"I confess I felt almost overwhelmed by the grandeur of it, but if only you carry out some portion of it, you will have done a very useful work . . . . . It is a great undertaking and will require for its completion a long life, a long purse and long patience."

Boroоah did not live to complete this great literary project. The remaining years of his life were spent in publishing scholarly editions of *Saraswatikunthabharanam,* Amara's *Namalinganusasanam* with the commentary of Kshiraswami, *Dhatukosh* and *Dhatuvrittisara.*

Besides these Sanskrit works, Borooah had arranged to compile a Dialectal Dictionary of the Bengali language, and had for this purpose negotiated with the Government of Bengal for its help and co-operation.

Borooah was a Sanskrit poet of no mean order. In his edition of *Mahaviracharitam* he had added towards the end of each Act a few auto-biographical verses in Sanskrit. These scattered lines, and his *Invocation* to the Sanskrit Muse prefixed to the second volume of his Dictionary, show how this eminent Indian Sanskritist had assimilated the rhythm and melody of the language of his forefathers.

Conclusion: Borooah's useful career was cut short by his untimely death; but his indefatigable exertions on behalf of Sanskrit learning will always be an example to the rising generations of India. His earnestness of purpose is best manifested in his confirmed bachelorhood. As a member of the Indian Civil Service, enjoying the highest emoluments and honour open to an Indian, Borooah could have lived a life of ease and comfort. But Borooah, whose love of Sanskrit did not allow him to share his heart with any earthly object preferred to remain a bachelor; and when he was pressed by any friend to marry he would simply point to the vast array of books in his magnificent library and say,—"This is the darling of my life demanding from me my best energy and attention."

To Borooah, "Sanskrit is dearer than any other language. Its music has charms which no words can express. Its capability of representing every form of human thought in most appropriate language is probably not rivalled, certainly not surpassed by any other language." Borooah always regretted that "Sanskrit research seemed yet to attract very few scholars," and he hoped "that the day is not distant when our countrymen will care more for our home literature than they do now for Shakespeare and Bacon, for Addison and Johnson."

Borooah's broader outlook, his intense love of Sanskrit, and his realisation of the glorious past and the present decadence of the *Deve Bhasha* led him to neglect the more immediate demand of his own mother language and literature, viz. Assamese, which could not well afford to spare a man of genius of Sri Borooah's calibre from its service; but on the other hand, it freed him from the provincial patriotism which sometimes forces people to lose sight of the greater demands of our common mother India. Borooah used to say when any of his zealous countrymen tried to impress upon his mind the necessity of diverting his literary activities towards the cause of Assamese language and literature,—"whatever I do for our common mother India will be shared in due course by my own Assamese fellow countrymen who form an essential factor of the greater Indian brotherhood."

Borooah's passionate devotion to the cause of Sanskrit learning displaced all other ties from his mind. He was extremely reserved and uncommunicative, and did not like to court ephemeral glory and reputation by playing to the gallery, or by making speeches at the slightest provocation. As a silent and unpretentious worker, who maintained the lofty tenor of his mind and the steadfastness of his purpose in the midst of the career, Borooah occupies a place of honour in the rank of the selfless servants of India. What he could do had he not died at the age of thirty-nine reminds us of the measureless potentialities of the glorious "might-have-beens" of the world of which Borooah is a remarkable example.

Here we cannot resist the temptation of quoting the beautiful words of Borooah's great contemporary, Bolinarayan Borah—one of the pioneer Indian Civil Engineers from Cooper's Hill, England,—"Sri Borooah's singleness of purpose was his great characteristic. The industry and application which it demanded made him lead a too sedentary life. He sought little recreation, relief, change and variety. He burnt his candle at both ends, had naturally to pay the inevitable penalty. His life was a meteoric flash and blaze, which burnt up the substance in its lightning course, dazzling mankind for a moment and disappearing for ever from view."

APPENDIX II

APPRECIATIONS OF ANUNDORAM BOROOAH

1. *Sir Gurudas Banerjee,* Kt., M.A., D.L., PH.D., formerly Vice-chancellor of the Calcutta University, sometime Puisne Judge of the Calcutta High-Court, in a letter to Dr. S. K. Bhuyan, dated Narikeldanga, Calcutta, January 24, 1912, said:

"In compliance with your verbal request made to me yesterday, I have much pleasure in sending you the following note embodying my reminiscences regarding the late Mr. Anundoram Borooah.

"I became acquainted with Mr. Anundoram Borooah as a first-year student of the Presidency College in 1865, when I was temporarily appointed as an Assistant Lecturer on Mathematics in that College. I came into contact with him almost every day for a period of one year and the impression he left on my mind was a very favourable one. He was very modest and unassuming, and he did his work in the class remarkably well. There was no problem in Mathematics, simple or difficult, set by me in the class, which Sri Borooah failed to solve. He was quick in arriving at his solutions and they were generally simple and ingenious. The first-year class in the Presidency College that year was a splendid class, containing many very brilliant students, such as the late Sri R. C. Dutt, the late Babu Kartick Chandra Mitra (who afterwards obtained the Premchand Roychand scholarship and was for many years a leading pleader of Midnapur), Babu Trailokyanath Bose, for many years a leader of the Dacca Bar, Sri B. L. Gupta, and Babu Umakali Mukherjee, one of the leading Vakils of the High Court. Of these Babu Kartick Chandra Mitra, Trailokyanath Bose and Umakali Mukherjee were exceedingly good in my subject; *and Sri Borooah was unquestionably the brightest of this bright band of young students.* It is worthy of note that his class-fellows never grudged to admit his superior merit. It is a matter of deep regret that his brilliant career of public service was cut off so early."

2. *Sri Bolinarayan Borah,* C.E. (Retd.), formerly Executive Engineer, Assam, in a letter to Dr. S. K. Bhuyan, dated *Rothiemay,* Darjeeling, November 19, 1919, said:

"I am in receipt of your letter of the 14th instant, in which you ask me to contribute whatever reminiscences I have of the late Sri A. Borooah, towards the compilation of his biography that you have undertaken, as you are under the impression that I was a close friend of his, and that therefore I was in a position to tell you many things about him. Excuse

me saying that you are mistaken in both these respects. I was no personal friend of Sri A. Borooah, indeed I hardly ever came in contact with him; and consequently I can tell you very little about him that is not well-known to anybody else. He was too great a genius and a too sedentary worker to be a close friend of any man.

"I met him in school days in Assam for two or three years, but we hardly exchanged a word, as he had the habit of being rather reserved, exclusive, and too attentive to his books, which unfortunately I was not. Since he left Assam after passing the Entrance Examination in 1864, we never met again. I was not in Calcutta when he was there, I was not in England when he was there. His service was mostly in Bengal, and mine in Assam. So, except for a little correspondence on business matters, I had never come across him. But I knew that he had a great aptitude for Sanskrit studies, for he was known to have been able to recite from memory the whole of Amarakosha even at the early age of 12 or 14. He had an aptitude for Mathematics in 1866 at the First Arts Examination of the Calcutta University, and I believe first too in the Indian Civil Service Examination in 1870. In 1869 he won the State Scholarship of £200 a year tenable for 3 years, and the Gilchrist Scholarship of £100 a year tenable for 5 years in England, having stood first in the respective competitive examinations.

"Sri Borooah continued his Sanskrit studies even after he had entered Government Service, and his monumental work, the Sanskrit Dictionary, besides other Sanskrit works on Grammar, will for all time remain as standing evidence of his genius and industry in the philological line. It was in his contemplation to take in hand a Comprehensive Dictionary of all the Dialects of Bengal when his career was cut short by an all-too-early and sudden death.

"He never married. Being wedded to literature alone, he devoted to it all his talents, all his capacity for work, all his energy and all his leisure. But let it not be supposed that he never meant to marry. For even so early as the age of 24, on his return from England he was said to have shown to a friend the portrait of what he called his "intended bride." But literature, his second love, seems to have displaced all other ties from his mind. This singleness of purpose was the great characteristic of Sri Borooah. The industry and application which it demanded made him lead a too sedentary life. He sought little recreation, relief, change and variety. He burnt his candle at both ends, and had naturally to pay the inevitable penalty. His life was a meteoric flash and blaze, which burnt up the substance in its lightning course, dazzling mankind for a moment, and disappearing for ever from view.

"From the above it may perhaps appear to many that this great man was a mere machine, that cannot be credited as having a soul and human sympathy, a mere word-making and figure-calculating machine. But it is not so. His work in the cause of learned humanity is the best proof of his human feeling. His solitude was only the necessary condition of his work. He did not live as an ascetic away from mankind. He lived and worked among men, with men, and came in daily contact with them while discharging his official duties. At home in his private work, he was constantly in company of learned Pandits, and in correspondence with Indian and European scholars. He had a few intimate friends too, though they must necessarily be few, for he did not seek cheap popularity by playing to the gallery, or by showing himself all over the shop, or by making speeches at the slightest provocation. As Emerson said,—"It is easy in the world to live after the world's opinion : it is easy in solitude to live after your own, but the great man is he, who, in midst of the crowd, keeps with perfect sweetness the independence of solitude,"—and I think Sri Anundoram Borooah was just such a great man.

"Sri Borooah was an Assamese by birth. He has been an exemplar to Assamese youths for the last half a century, and even as such he has done great good to Assam. But it would be too provincial to call him Assamese and claim him for the little region of Assam. He really belonged to the region of literature. He is claimed by all scholars as belonging to their own class. He is claimed by all India as the enricher of her literature. He is claimed by Bengal, where he did his life's work. He is even claimed by the little town of Berhampur, where he possessed a local habitation, and where he intended to live and work after retirement from service. After satisfying all these claims, the little village of North Gauhati, where he had his parental home, will not have left much for her share. Nevertheless he was first an Assamese, and next all else, and it is an Assamese gentleman at last that has now first undertaken to write his biography, in spite of all the claims of all the scholars from London to Berhampore.

"Thanking you, Sri Bhuyan, for your courtesy in referring to me for any information I could possibly give you towards the compilation of your biography, and regretting very much that, not having ever come in personal contact with its subject, my contribution is necessarily poor and futile."

3. *Prof. Cecil Bendall* M.A., Keeper of Oriental Books, British Museum, London, in *The Trubner's Record* No. 245, 189, recorded :

"I have been asked to contribute a notice of the life of Anundoram Vaduya (Borooah). His death is announced in the *Indian Magazine* for March, as having been caused by fever and paralysis, but I cannot hear

of any obituary notices by his friends, such as might have been expected to appear in the Indian Press. I understand that he died as long as the beginning of January last. Pending fuller information from such quarters, I venture to subjoin the few facts of his life that I have been able to ascertain together with some notice of the useful works by which his name will be long remembered among Sanskritists.

"The deceased scholar was born in 1850, being the second son of Gargaram Vaduya and his wife Durlabheswari, of Gauhati (Gawhatty) in Assam. Of his family and caste I have no means at hand of ascertaining any further facts, though I think that his caste-name is not uncommon in Assam. I may here note in passing that my transcription of his name is taken from the Nagari title-page of his edition of the Mahaviracharita, where his name appears as बडुवा.

"I have never heard the name pronounced by an Assami, but probably 'Borooah' is as misleading as 'Oude' and the other popular spellings to which the average resident in India clings with such tenacity. He was educated at Presidency College, Calcutta, and graduated B.A. at the Calcutta University in 1869.

"Proceeding to England as a candidate for the Civil Service, for which he was selected in 1870, he matriculated at the London University in the same year, and entered as a student of the Middle Temple, and in 1872 was called to the Bar. He revisited England at least once, for I met him in London about 1884. His manner with strangers at least was very reserved and retiring.

"Of his career as a civilian, which he commenced in Bengal in 1872, I have little or nothing to say. At the time of his death he was Joint Magistrate and Deputy Collector of Jessore.* But I cannot forbear to remark that his life gives us all an example, whether in government service or out of it, to show that a mass of routine work need not crush out literary activity when a man is really in earnest. As a rule the Civil Service of India has done little for the literature and science of the country, the exceptions to this being chiefly men in the Educational Department. But certainly, Anundoram Vaduya's twelve well-spent years of service* show him to have been a kindred spirit with administrators like Colebrooke and Burnell among the illustrious dead, and the small band of living workers like Grierson, Fleet and R. C. Temple. Vaduya's first work appeared in May, 1877, and from its Preface we find that it was commenced about 1873 and announced in March, 1876. This was his 'Practical English-Sanskrit Dictionary', a most original and truly

*Sri Borooah was at the time of his death Offg. District Magistrate and Collector, Noakhali. He had then completed 16 years of service.

practical work. Not content with commencing with such a *magmum opus* as a dictionary, he added to its second and third volumes two new and original works, viz. his "Higher Sanskrit Grammar" and a list of Sanskrit geographical names, illustrated by a valuable prefatory essay. Both are throughly original works, and rather suffer by being united with the Dictionary; the latter is I believe still a unique contribution to Indian research, though only a small one, the great value of the former (now published separately) may be seen from the frequent references to it in Dr. J. S. Speijer's recent work on the same subject.

"In the same year, 1877, appeared the edition of Bhababhuti's Mahaviracharita already referred to in passing, which was followed in 1878 by the essay on Bhababhuti intended to have formed a part of the same book. A third work was completed by Vaduya in 1877, and appeared in 1878, viz. his "Companion to the Sanskrit-reading Undergraduates of the Calcutta University". This consists of criticisms on the commentaries of the two set portions of Kavyas in the University curriculum for 1878; and forms with the works last mentioned, Vaduya's sole contribution to the criticism of Kavya literature. But small in bulk though it is, I cannot but consider it an important contribution to Sanskrit scholarship. European editions of Sanskrit classics generally consist of text with, occasionally, a few original explanatory notes, and at best more or less meagré extracts from the great native commentators. Indian editors, on the other hand, do not really elucidate either text or commentary but compose a learned super-commentary, which is ofen, as in the case of Taranatha on the 'Siddhanta-Kaumudi' obscurer than the work professed to be explained. Vaduya takes a most useful middle-course, and without being carried away by the authority of Mallinatha or even by that of Amarsingha or Panini, explains both commentary and text. This is most useful to the European student. There are plenty of helps for Kalidasa and Manu themselves; but for the due understanding of Mallinatha, Govindaraja or Kulluka, to what work can one refer a pupil? My own acquaintance, such as it is, with these important scholiasts was first derived, in orthodox fashion, from the mouth of my 'acharya' (Vaduya's teacher too, at Presidency College by the by), who himself was instructed by duly qualified Brahmins; but I question whether the average European student is in a position to study these writers as they deserve. Here, then, was a good and new departure worthy of imitation by Sanskritists, in all lands, and especially in India.

"Vaduya's remaining works are devoted to the sides of Sanskrit study in which he evidently felt most interested, lexicography, grammar and *ars poetica*. To the first mentioned class belongs the work which he was publishing at the time of his death, a new edition of the Amarakosha, with

several unpublished commentaries, while with the second and third we may rank his 'Dhātu-Vritti-Sāra' published in 1886, his collections of and the extensive work on Prosody which he published in 1882, under the somewhat eccentric title of Volume the Tenth of a projected Comprehensive Sanskrit Grammar. These substantial volumes each carefully planned and worked out might well have occupied the leisure of even a far less busy man for a good twenty years.

"But it is not only on the extent of this good scholar's work that I would insist. There is something also in its method and spirit that demands our attention. We often hear complaints of the effect of Western education in India; that the old learning is passing away giving place to an ungodly and bastard veneer of European instruction (I fear I must proudly call it education), tending to replace the grand old figure of the Pandit of old, by that terrible production of the nineteenth century known as the Babu, the butt of satire both European and native as well. Yet Anundoram Vaduya, born near, and educated in Bengal, the hot-bed of 'Babudom', a seeker and a successful seeker of Government employ, the chief prize of this curious educational compromise, never lost his interest in the problems of Sanskrit scholarship.

"Evidently well-grounded in Panini (and where, I would ask the advocates of English education for India, can we find a finer educational instrument than the great Indian Grammars studied in the light of modern research?), Vaduya brought to bear on the criticism of Sanskrit texts, something of the spirit of what we understand by classical scholarship. He neither discusses the old scholiasts and grammarians with the slavish obsequiousness of a mere follower of tradition nor yet ignores them like the uninitiated foreign critic, but rather weighs one with another and adjust the results by the standard of modern research.

"Such seems to me the character of Vaduya's work, and it is because I so strongly feel the value of his example to all of us oriental students, whether European or native, that I have ventured to draw out this notice to greater length than I had at first intended."

APPENDIX III

OBITUARY NOTICES ON BOROOAH

1. *Sri Ramesh Chunder Dutt*, I.C.S., C.I.E., in the Preface to his 'Civilisation of Ancient India', 1888, writes :

"Amongst my countrymen the great reformer Raja Rammohan Ray and Dayananda Saraswati turned their attention to Sanskrit Literature.... and lastly my learned friend Sri Anundoram Borooah of the Bengal Civil Service has published a handy and excellent English-Sanskrit Dictionary, and is now engaged in a Sanskrit Grammar of formidable size and erudition."

Sri Dutt adds in a footnote to this passage : "Since the above lines were written, the author has received the sad intelligence of the death of the talented scholar. His untimely death is a loss to Sanskrit scholarship in this country which will not be easily remedied. To the present writer the sorrow is of a personal nature, as he enjoyed the friendship of the deceased for twenty years, and more—since the old College days in this country and in England."

2. *Dr. Gurudas Banerjee*, M.A., D.L., as Vice-Chancellor of Calcutta University, in his Convocation speech, 1890, said :

"During the year under review we lost by death or retirement eleven of our colleagues in the Senate and the brief retrospect of the past would be incomplete if I were not to record our deep sense of regret for that loss. (Then follow references to the death of Reynolds and Kabiruddin Ahmed.)

"Sri Anudoram Borooah was a distinguished graduate of the University, and a no less distinguished member of the Civil Service. Amidst the engrossing duties of his office, he could find time to plan and partly execute literary works of profound scholarship, and it is a matter of no small regret that untimely death prevented him from completing them."

3. *The Hindu Patriot*, January 21, 1889, wrote :

"We deeply regret to announce the death of Mr. Anundoram Borooah, C.S., on Friday last from fever and paralysis. He was a highly cultured man and his scholastic attainments were well-known through the country. His Sanskrit Grammar and Dictionary were worthy of a scholar, who had made this branch of knowledge a special study. As a distinguished public officer he enjoyed the confidence of Government and the good opinion of the people, and gave satisfaction wherever he went. He rose to be a District Magistrate when his career was unfortunately cut short. His early death is a loss to this country in general and to his service."

4. *The Indian Mirror,* January 22, 1889, wrote :

"We deeply regret to hear of the death of Mr. A. Borooah, C.S., on Friday last, in Calcutta. The number of covenanted civilians among our countrymen is not very large, and Mr. Borooah's loss is a great one indeed. He was a distinguished Sanskrit scholar, and did much to further the cause of Sanskrit learning. His premature death is mourned by the whole native community."

5. *Sir Surendranath Banerjee*, in his autobiography, '*A Nation in Making*', 1931, writes :

"Among the Indian candidates who competed with us for the Indian Civil Service in 1869 was another remarkable man whose early death deprived the world of a Sanskrit scholar of great promise—I mean Anundoram Borooah. In regard to him also there was the difficulty about the age to which I have referred; but, the point having been settled in my case, it was no longer raised in his. He came from Assam and distinguished himself at the examinations of the Calcutta University. Having obained a state scholarship, he went to England to compete for the Indian Civil Service. He secured a place for himself among the successful candidates in 1870. As a member of the Indian Civil Service he combined the duties of an administrator with extraordinary devotion to literature, and at the time of his death, I understand, he was engaged in preparing dictionary (grammar) of the Sanskrit language which, alas, never saw the light. His was a case of blighted promise which in its fruition would have enriched the world of letters."

(Continued from front flap)

grammar as far as possible, to examine their historical growth, and illustrate them fully from the existing literature, both ancient and modern, and to offer a complete commentary on all the Vedas". The first volume of the series, which was on Sanskrit Prosody, came out in 1882 under the somewhat eccentric title of Volume X. The next volume was on words and their meanings, Nānārtha-Saṃgraha, which came out in 1882 as Volume III of the series. The learned world was startled at the encyclopaedic character of Borooah's great undertaking. Professor Max Müller wrote to him from Oxford—"I confess I felt almost over-whelmed by the grandeur of it, but if only you carry out some portion of it, you will have done a very useful work.. It is a great undertaking and will require for its completion a long life, a long purse and long patience."

Borooah did not live to complete this great literary project. The remaining years of his life were spent in publishing scholarly editions of Saraswatīkaṇthābharaṇa, Amara's Nāmaliṅgānuśāsana with the commentary of Kshiraswami, Dhātukôsha and Dhātuvrittisāra.

Besides these Sanskrit works, Borooah had arranged to compile a Dialectal Dictionary of the Bengali language, and had for this purpose negotiated with the Government of Bengal for its help and co-operation.

Borooah was a Sanskrit poet of no mean order. In his edition of Mahāvira-charita he had added towards the end of each Act a few autobiographical verses in Sanskrit. These scattered lines, and his Invocation to the Sanskrit Muse, prefixed to the second volume of his Dictionary, show how this eminent Indian Sanskritist had assimilated the rhythm and melody of the language of his fore-fathers.

ANUNDORAM BOROOAH *(1850-1889)*

"Among my countrymen the great reformer Raja Rammohan Ray and Dayananda Saraswati turned their attention to Sanskrit Literaure.. and lastly my learned friend Mr. Anundoram Borooah of the Bengal Civil Service has published a handy and excellent English-Sanskrit Dictionary, and is now engaged in a Sanskrit Grammar of formidable size and erudition..

"His untimely death is a loss to Sanskrit scholarship in this country which will not be easily remedied. To the present writer the sorrow is of a personal nature, as he enjoyed the friendship of the deceased for twenty years, and more,—since the old college days in this country and in England."

—Sri Ramesh Chunder Dutta, I.C.S., C.I.E.,
in the preface to his "Civilisation of Ancient India", 1888

"Mr. Anundoram Borooah was a distinguished graduate of this University, and a no less distinguished member of the Civil Service. Amidst the engrossing duties of this office, he could find time to plan and partly execute literary works of profound scholarship, and it is a matter of no small regret that untimely death prevented him from completing them."

—Dr. Gurudas Banerjee, M.A., D.L.
Vice-Chancellor of Calcutta University, in his Convocation Speech, 1890

"We deeply regret to announce the death of Mr. Anundoram Borooah, C.S., on Friday last from fever and paralysis. He was a highly cultured man and his scholastic attainments were well-known throughout the country. His Sanskrit Grammar and Dictionary were worthy of a scholar, who had made this branch of knowledge a special study. His early death is a loss to this country in general and to his service."

—The Hindu Patriot, January 21, 1889

"We deeply regret to hear of the death of Mr. A. Borooah, C. S., on Friday last in Calcutta. He was a distinguished Sanskrit scholar, and did much to further the cause of Sanskrit learning. His premature death is mourned by the whole native community."

—The Indian Mirror, January 22, 1889

"Among the Indian candidates who competed with us for the Indian Civil Service in 1869 was another remarkable man whose early death deprived the world of a Sanskrit scholar of great promise—I mean Anundoram Borooah. In regard to him also there was the difficulty about the age to which I have referred; but, the point having been settled in my case, it was no longer raised in his. He came from Assam and distinguished himself at the examinations of the Calcutta University. As a member of the Indian Civil Service he combined the duties of an administrator with extraordinary devotion to literature, and at the time of his death, I understand, he was engaged in preparing a dictionary (grammar) of the Sanskrit language which, alas, never saw the light. His was a case of blighted promise which in its fruition would have enriched the world of letters."

—Sir Surendranath Banerjee,
in his autobiography "A Nation in Marking", 1931